

De Oorlog

1914-1918

H.W. von der Dunk schrijft dat de Eerste Wereldoorlog slechts indirect tot modernisering van de Nederlandse maatschappij leidde. In Vlissingen had de oorlog meer effect. Hij versterkte, soms tijdelijk, enige processen: uitbreiding van de organiserende rol van de staat in de maatschappij, grotere belangstelling bij de bevolking voor hulp van de overheid, verdergaande politieke integratie van de sociaal-democratie, voortschrijdende verzuiling en een (na 1915) opmerkelijke opkomst van de vakbeweging. De oorlog had deze effecten vooral door de ontworpen van Vlissingen, economisch en sociaal. Ten dele deden factoren van buiten de stad hun invloed gelden. De oorlog brak op een aantal terreinen, waaronder de vakbeweging, de stedelijke autonomie af en versterkte de invloed van nationale, centrale besluitvorming.⁷²⁴

a. de eerste schrik

Oorlog was in de ogen van velen een voor Europese verhoudingen onbruikbaar instrument geworden. Liberale commentatoren wezen op de wapenwedloop tussen de landen, die zulke dimensies had aangenomen dat oorlog een totale vernietiging zou betekenen. 'Wij kunnen ons,' schreef de *Vlissingsche Courant* in 1910, 'na tachtig jaren, niet meer voorstellen, dat wij nog eens oorlog zouden moeten voeren. Wij komen langzamerhand te staan op het standpunt, dat wij geen oorlog meer willen voeren, en zullen daarom mettertijd tot het inzicht komen, dat wij alleen behoefte hebben aan een klein, goed georganiseerd, geheel vrijwillig samengesteld en goed betaald politieleger, tot handhaving van de inwendige orde en rust in het rijk.' De sociaal-democraten stelden hun vertrouwen in de 'Internationale'. De solidariteit tussen de arbeiderspartijen van de verschillende landen was een machtig middel om oorlog te voorkomen. Slechts kleine groepen, als 'Onze Vloot' en weerbaarheidsverenigingen, bepleitten vergroting van de oorlogsbudgetten. Eerst in de laatste jaren voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verhoogde minister Colijn deze.⁷²⁵

Toen de internationale spanning in juli 1914 snel opliep raakten in ons land de gemoederen in het ongerede. Ook in Vlissingen. Op 30 juli werden landweerplichtigen en kustwacht opgeroepen. Troepen werden ingekwartierd in scholen. Het bericht dat Oostenrijk aan Servië de oorlog had verklaard veroorzaakte vervolgens een stormloop op spaarbanken om tegoeden te innen. De politie moest er de orde handhaven. In allerlei vakken trad werkeloosheid in, omdat opdrachten uit bezuinigingsoverwegingen werden ingetrokken. Zelfs dienstboden kwamen op straat te staan. De cursussen van de EHBO-afdeling, welke in december 1913 was opgericht, kregen plotseling een grote toeloop. Het gemeentebestuur richtte binnen een week een aantal organisaties op om te voorzien in de gevolgen van mobilisatie en oorlog. Een afdeling van het 'Roode Kruis' kwam tot stand en een comité tot steun aan de achtergebleven gezinnen van gemobiliseerden. De

'Roode Kruis' steuncomité 450,- aan wel

De eerste Begin september centraal verzuilingen, of op Nederland wijkere vluchtvermogen degebracht derlandse hstroom aan zij in gymnasium Doopsgezinde standen kwamen. Naast stonden in HBS-leerlingen vens nam Nieuwkwijk voor de vlucht

Op 19 oktober ken naar E 8000 armla 15 december men nieuw over te br 200 hulpbe eigen onder Schelde' a was opgez een wond namen toe onder die

De over eerste neg stadsbewo sing nam december (waaronde plagen' w De kroon telingen woning a stro, daar

Pas ein

'Roode Kruis'-afdeling haalde bij een eerste collecte fl. 1263.73 op, terwijl het steuncomité (opgericht naar Middelburgs voorbeeld) bij zijn eerste rondgang fl. 450,- aan wekelijkse contributie ophaalde plus fl. 900,- aan giften.⁷²⁶

De eerste schrik was nog niet voorbij of nieuwe problemen dienden zich aan. Begin september kwamen de eerste Belgische vluchtelingen. Vlissingen werd centraal verzamelpunt in Zeeland. Aanvankelijk kwamen alleen rijkere vluchtelingen, of on- en minvermogenden uit het Belgisch-Duitse grensgebied die via Nederland weer naar huis wilden. Een damescomité uit gegoede standen hielp de rijkere vluchtelingen aan een onderkomen. Half september kwamen de eerste onvermogene vluchtelingen uit Vlaanderen, die niet terug konden. Zij werden ondergebracht in een loods bij het station. Ze kregen voedsel van Belgische en Nederlandse hulpcomités en van het 'Roode Kruis'. Begin oktober groeide deze stroom aan tot duizenden vluchtelingen per dag. Toen de loods vol was werden zij in gymnastieklokalen ondergebracht, vervolgens in de Noorderkerk, in de Doopsgezinde kerk en in de katholieke jongensschool. Hartverscheurende toestanden kwamen voor, schreef de krant. Heel Walcheren zag zwart van de mensen. Naast het damescomité en het Belgische 'komiteit' 'Troost in Nood' ontstonden in oktober andere organisaties om hulp te bieden. Mannoury vormde uit HBS-leerlingen een hulpbrigade voor de comités die vluchtelingen opvingen. Tevens nam hij zitting in een comité opgezet door ds Hogerzeil en R.G. van Nieuwkuijk, de katholieke hoofdonderwijzer, om een gaarkeuken op te richten voor de vluchtelingen.⁷²⁷

Op 19 oktober berichtte de krant dat vluchtelingen terug gingen of doortrokken naar Engeland, maar een grote hoeveelheid bleef. Op 24 oktober werden 8000 armlastige vluchtelingen geteld in barakken en loodsen en op schepen. Op 15 december huisden 5267 Belgische vluchtelingen in de stad en nog steeds kwamen nieuwe aan. In februari 1915 begon men de onvermogene vluchtelingen over te brengen naar opvangkampen op de Veluwe. Eind 1915 waren ongeveer 200 hulpbehoevende vluchtelingen in Vlissingen over en een paar honderd die in eigen onderhoud konden voorzien (rijkeren, maar ook werklieden die op 'de Schelde' aan de slag waren gekomen of in een pantoffelfabriekje dat voor hen was opgezet). Onder de vluchtelingen bevonden zich gewonden. Het is daarom een wonder dat epidemieën achterwege bleven, maar allerlei sociale problemen namen toe. De kleine criminaliteit steeg (vooral onder vluchtelingen), terwijl het onder die nauw op elkaar gepakte mensen gemakkelijk tot vechtpartijen kwam.⁷²⁸

De overheid reageerde trager dan de particuliere hulpverlening, ook toen de eerste negatieve gevolgen van de invasie der vluchtelingen merkbaar werden. Veel stadsbewoners voeren wel bij het vluchtelingen-probleem, de klachten van afpersing namen toe. Vluchtelingen werden in sommige winkels geweldig afgezet. In december bracht een onderzoek aan het licht hoe vluchtelingen bij particulieren (waaronder veel arbeiders) gehuisvest waren. In de kleine huisjes van de 'tachtig plagen' woonden bij gezinnen van zes personen soms nog eens zes vluchtelingen. De kroon spande een huis in de Wagenaarstraat waar drie personen en 24 vluchtelingen woonden. In de Walstraat had iemand zijn onbewoonbaar verklaarde woning aan tien Belgen verhuurd. Hier sliepen vijf man in een keukentje op wat stro, daar zes personen (waaronder een zieke vrouw) in een alkoof van 27 m³.⁷²⁹

Pas eind oktober bepaalde de burgemeester maximum-prijzen voor een aantal

artikelen. Hij was later dan zijn Middelburgse collega P. Dumon Tak, die met flinke steun van Jac. L.A. de Lange (inmiddels voorzitter van de Middelburgse koopmansvereniging) een streng prijsbeleid voerde. Van Doorn handelde traag, probeerde in zijn eentje de prijzen in de hand te houden en schreef maxima voor die soms boven de in Vlissingen gebruikelijke prijzen lagen of zelfs boven de maxima die de minister had vastgesteld. Bovendien voerde hij zijn besluiten slap uit. De maximum-prijzen behoeften niet in de winkels opgehangen te worden en de controle op de naleving was zwak. De gemeenteraad besloot centraal meel in te kopen, maar de burgemeester, die het meel doorverkocht aan de bakkers, werd pas zuinig toen hij al 1140 van de 1300 balen had verkocht. Ook toen weigerde hij de bakkers voor te schrijven hoeveel meel ze mochten gebruiken voor het brood. Na verloop van tijd werden de prijsverschillen tussen Middelburg en Vlissingen goed merkbaar, de eerste gevolgen van een slecht geleide economie in Vlissingen. In 1915 werden de eerste klachten geuit.⁷³⁰

b. de sociaal-democraten tussen godsvrede en erkenning

Op 11 augustus werd Zeeland in staat van oorlog verklaard en op 9 september Vlissingen daarenboven in staat van beleg. Op allerlei terrein namen de militairen de macht over van het burgerlijk gezag. Een aantal vrijheden werd ingeperkt. De carnavalsviering werd in 1915 verboden, evenals de kermis. Belangrijker waren echter beperkingen op openbare vergaderingen, met alle bureaucratie van dien. Een vergadering met Lindeijer moest in december 1914 verzet worden, omdat deze niet 8 dagen van tevoren aangevraagd was. Vanaf 1915 werden door de militairen soms zulke eisen gesteld dat vergaderingen geheel werden afgelast. Rechtstreeks bespreken van de oorlog was verboden. I.I. Samson mocht daarom in december 1915 niet van zijn ervaringen aan het oorlogsfront vertellen. In het eerste halfjaar van 1916 werden ook andere socialistische vergaderingen, zoals de meivieringen, verboden. Niet alleen de vrijheid van vergaderen, ook de persvrijheid werd aan banden gelegd. Oorlogsberichten stonden onder censuur. In tegenstelling tot een enkel blad als *De Volkswil*, van de weerbarstige notaris Van Dalsum uit Hulst, mochten de socialistische bladen blijven verschijnen, maar ook hun vrijheid werd aan banden gelegd. Soms werd de verkoop in Vlissingen bemoeilijkt. De inhoud leed bovendien onder de zelf-censuur, die de redacteurs zich oplegden. In dit kader moeten we het optreden van sociaal-democraten en vrije socialist zien.⁷³¹

Lindeijer was, zoals de meeste sociaal-democraten, door het uitbreken van de oorlog diep geschokt. De 'Internationale' had de oorlog niet kunnen voorkomen. Men moest nog harder voor de sociaal-democratie strijden. Had de Duitse sociaal-democrate Klara Zetkin niet gezegd, dat alleen in de socialistische maatschappij de voorwaarden voor de volkomen menselijke bevrijding gevonden zouden worden? Zover was het nog lang niet en wat erger was: in de meeste oorlogvoerende landen hadden de sociaal-democraten voor de oorlogskredieten gestemd. Lindeijer had grote moeite dat te accepteren. De houding van de Duitse partijgenoten weigerde hij lange tijd te bespreken zogenaamd vanwege de censuur in Duitsland. Doch reeds begin september besteedde hij een enthousiast-waarderend artikel aan de Russische socialist die demonstratief de Doema waren uitgelopen. In Rusland was de censuur echter niet minder ingrijpend. Pas

in december 1914 gaf hij zijn eerste oordeel over de Duitse sociaal-democraten, toen Karl Liebknecht tegen verdere verstrekking van oorlogskredieten had gestemd. Hij hoopte dat de SPD Liebknecht zou volgen, omdat *'het hier een gewone kapitalistische veroveringsoorlog betreft'*.⁷³²

Redacteuren van regionale partijbladen werden door het SDAP-partijbestuur in hun uitingen beperkt, maar uit zijn artikelen is af te leiden dat Lindeijer in de SDAP dicht bij de gematigde oppositie stond. Stemmen voor oorlogskredieten keurde hij af, daarentegen steunde hij Troelstra in diens verdediging van de mobilisatiekredieten. De nationale onafhankelijkheid en onzijdigheid behoorden verdedigd te worden. Overheersing door een vreemde mogendheid zou altijd leiden tot verkleining van rechten en vrijheden. De geruchtmakende brochure *'Geen man en geen cent!'* van de marxist Rudolf Kuyper, die zich heftig verzette tegen de mobilisatiekredieten, ging Lindeijer te ver. Wel meende hij dat na de oorlog de houding van de SDAP tegenover het militarisme en het sociaal-democratisch idee van een volksleger (zoals in Zwitserland bestond) herzien zou moeten worden. Daarin week hij af van Troelstra, die vooralsnog aan het volksleger een positieve functie toekende. Evenzeer week hij af op het punt van de godsvrede welke Troelstra op 3 augustus in de Tweede Kamer had geproclameerd. De klassenstrijdbijl had deze daar, tot schrik van vele partijgenoten, voor de duur van de oorlog begraven. Lindeijer lijkt dat besluit uit opportunisme aanvankelijk aanvaard te hebben, doch in december schreef hij reeds een hoofdartikel onder de titel *'Weg met de Godsvrede'*. Samenwerken met de bourgeois, doen alsof er geen fundamentele tegenstelling tussen de arbeiders en hen bestond, ging hem bijzonder moeilijk af. Hij was van meet af aan dan ook een scherpe tegenstander van de *'Nederlandsche Anti-Oorlograad'* (NAOR), waar J.H. Schaper en de Wibaats zitting in namen. In Vlissingen was Jan de Meij naast een conservatief als Marten Laernoës bestuurslid en warm voorstander van de NAOR.⁷³³

Niet alleen Lindeijer, maar de hele SDAP-afdeling was geschokt door de oorlog. Twee vergaderingen moesten besteed worden aan een inleiding van Lindeijer over de internationale sociaal-democratie en de oorlog. Naar het schijnt werd intensief gediscussieerd over onderwerpen als nationale zelfstandigheid, militarisme, volksleger en de houding van de socialisten in de oorlogvoerende landen. Vooral het instorten van de Internationale beroerde de gemoederen zeer, zowel in Middelburg als in Vlissingen. Desondanks liepen de meningsverschillen in geen der Zeeuwse SDAP-afdelingen zo hoog op als in de partij als geheel. De Vlissingse afdeling schijnt zich achter de partijleiding te hebben geschaard.⁷³⁴

De eerste taak voor de sociaal-democraten was het in stand houden van de organisatie. Diverse bestuurders waren onder de wapenen en moesten vervangen worden, de soldij van de gemobiliseerden was zo laag dat de contributie aan de partij daar zeer onder leed. Eind augustus werd besloten alle afdelingsgelden aan de partijkas over te maken. Het kwam soms tot pathetische oproepen trouw te blijven aan de partij. De Middelburger P. François: *'Bezuinig op al wat ge wilt, beperkt uw uitgaven tot het onmogelijke, maar zorg vóór alles dat de partij in stand blijft.'* Waarom? Om na de oorlog met verdubbelde kracht tegen het kapitalisme te kunnen vechten. Hoop meer dan zekerheid sprak uit dergelijke ontboezemingen, onmacht meer dan de overtuiging iets te kunnen veranderen aan de gang van zaken.⁷³⁵

Troelstra had aan de godsvrede de plicht van de overheid verbonden om zoveel mogelijk te voorzien in de economische nood die het gevolg van de oorlog zou zijn. Op die economische nood richtten de Vlissingse sociaal-democraten vooral hun aandacht. In de eerste plaats wilden ze daarom opgenomen worden in het plaatselijk steuncomité, dat uitsluitend bestond uit antirevolutionairen en een paar liberalen. Reeds op 10 augustus 1914 vroeg de VBB (Lindeijer en De Meij) daarom. Behalve gemobiliseerden moesten ook werklozen geholpen worden, vond de bond en daarvoor was medewerking van de sociaal-democraten onontbeerlijk. Het verzoek was echter aan dovemansoren gericht. Toch polariseerden VBB en SDAP niet. Ze besloten het comité op de hoogte te stellen van de werkloosheid, liever dan op eigen houtje een steunactie op te zetten. Het comité luisterde ook daar echter niet naar. Eerst nadat de SDAP-fractie bij het gemeentebestuur had aangedrongen, besloot het steuncomité in september ook werklozen te steunen, zij het met geringe bedragen. Al naar de gedorven verdiensten en huwelijks staat van de werklozen werd één tot vier gulden per week uitgekeerd. *'De arbeiders hier', oordeelde Lindeijer in november, 'blijken te zijn overgeleverd aan een groep partikuliere liefdadigheid-beoefenaars, die steeds de hulp van en de samenwerking met de arbeidersbeweging hebben afgewezen, nooit eenige verantwoording in het openbaar deden, en hun lage uitkeeringen blijkbaar alleen deden, om het zaakje op een koopje af te doen'.⁷³⁶*

Half november staakte het comité de geldinzamelingen. Het meende genoeg in kas te hebben, maar de werklozen waren regelmatig de dupe van dit beleid. Hoezeer de sociaal-democraten hierop wezen, ze hadden weinig succes. Ze bleven buiten het comité. Eerst nadat in juni 1915 nieuwe collectes te weinig hadden opgebracht en het 'Koninklijk Nationaal Steuncomité' (KNS) moest bijspringen, konden zij zich in het comité wringen. Het KNS wist hoe zij hardnekkig buiten het Vlissingse comité gehouden werden; driemaal had het comité formeel geweigerd één hunner op te nemen. Doch ook nu, nu het vanwege de subsidie gedwongen werd, probeerde het onaangename kandidaten (Lindeijer) te omzeilen door De Meij te vragen op persoonlijke titel zitting te nemen. Deze weigerde dat, waarna de VBB werd uitgenodigd een lijstje namen in te zenden. Dan zou het comité een afgevaardigde kiezen. Zo werd de bezadigde Jaap van der Peijl lid van een college, dat wel erg duidelijk had gemaakt hoe groot de haat in sommige kringen tegen de sociaal-democraten was. Er was de antirevolutionaire en liberale (vooral notaris Paap) leden veel aan gelegen dat de sociaal-democraten zo weinig mogelijk goodwill kregen.⁷³⁷

Misschien waren ze bang voor een eventuele dictatuur van de landelijke SDAP. Want hoe gingen de sociaal-democraten te werk bij de uitkeringen aan gemobiliseerden? Hier had de burgemeester alle volmachten. Zijn uitkeringen kwamen bovenop de steungelden die werkgevers betaalden. Wellicht gaf hij daarom niet de maximale bedragen. In ieder geval waren ze te laag. In oktober, met de stijgende prijzen, kwamen veel gezinnen in moeilijkheden. De burgemeester kreeg toestemming de uitkeringen verder te verhogen, maar liet dat na. Half november kwamen Lindeijer en de zijnen in actie om de toestand te verbeteren. Al gauw bleek dat allerlei ongerijmdheden en fouten aan het burgemeesterlijk beleid kleefden. Van Doorn werd aangeschreven onder dreiging dat de SDAP-ers zonnig dig via hun Tweede Kamerfractie de minister zouden informeren. Dat hielp,

maar de gemeente verhoogde de uitkeringen niet van harte. Ambtenaren verweeten de vrouwen: *'Eerst komen jelui bidden of je geen uitkeering kunt krijgen, als je deze eenmaal hebt wordt je brutaal en ontevreden, jelui mag blij zijn dat je nog wat krijgt'*. In januari 1915 mochten de uitkeringen weer omhoog en weer vonden allerlei onbillijkheden plaats. Lindeijer schakelde de Tweede Kamerfractie in en schreef een brief naar de minister. Dat had succes. Toch moest Lindeijer de hele oorlog door zich bezig houden met het uitkeringsbeleid van de burgemeester.⁷³⁸

Zo probeerden de sociaal-democraten gelijkwaardige partners in de Vlissingse maatschappij te worden enerzijds en anderzijds het klungelige beleid van de Vlissingse burgemeester en notabelen te corrigeren. Dit was ook hun politiek in de gemeenteraad, waar de godsvredig uitgestoken SDAP-hand eveneens geweigerd werd. In september werden Van Hal en Lindeijer opnieuw buiten alle raadscommissies gehouden. De Meij nam zijn benoeming in de havencommissie onder protest aan. Gelijkberechting moesten de SDAP-ers veroveren op basis van macht, van verkiezingsuitslagen. De gemeenteraadsverkiezingen van 1915 boden daartoe de gelegenheid. Aanvankelijk had de SDAP-afdeling voorgesteld de verkiezingen te beslissen bij enkelvoudige kandidaatstelling. Dan kwam Van Hal automatisch terug, doch de confessionelen deden niet mee. De antithese was hun te heilig en de mogelijkheid de meerderheid in de raad te veroveren te aantrekkelijk. Voor de SDAP werden de verkiezingen echter een succes. Naast Van Hal werd zelfs een vierde SDAP-er, de schoenmaker H. Duijm voor district III, in de raad gekozen.⁷³⁹

De samenstelling van de raad werd door de verkiezingen beduidend gewijzigd. Waren er in 1911 nog 13 liberalen en 4 confessionelen geweest, nu zaten 4 liberalen, 9 confessionelen, 4 SDAP-ers en 2 VDB-ers in de raad. In zekere zin markeerden deze verkiezingsuitslagen een veranderd politiek bewustzijn bij de kiezers. Oude leden die, zoals de conservatieve liberaal W.L. Winkelman, altijd om hun persoon gekozen waren, traden nu terug en werden vervangen door jongeren die om hun politieke overtuiging gekozen werden. Plaatselijke en persoonlijke aanhankelijkheid maakte plaats voor landelijke en minder persoonlijke. De nieuwe samenstelling van de raad had tot gevolg, dat de liberalen bij de wethoudersbenoemingen de hulp van de SDAP nodig hadden. Hoewel de SDAP-ers als vanouds bij deze benoemingen op zichzelf stemden, moet hun stem indirect gewicht in de schaal hebben gelegd want de conservatief-liberale directeur van de 'Electro-Tinfabriek', Marten Laernoës, werd nu wethouder van fabricage, terwijl de anti-revolutionair Tichelman financiën kreeg. Als compensatie werden alle SDAP-raadsleden in een vaste raadscommissie gekozen.⁷⁴⁰

In de raad zetten de SDAP-ers zich in voor een streng prijsbeleid en goede voorziening van levensmiddelen en brandstoffen. Op dit terrein kreeg de gemeentelijke overheid veel invloed ten voordele van de armen, maar ook hier niet zonder omwegen en moeilijkheden. Aanvankelijk regelde de burgemeester alles zelf en dat ging traag. In maart 1915 maakte de regering het mogelijk levensmiddelen aan onvermogens tegen lagere prijs te verkopen, maar de burgemeester ging daar pas twee maanden later, na aandrang van de VBB en verwante organisaties, en dan nog enkel wat meel en brood betreft toe over. Dat wil zeggen: hij nam een besluit en treuzelde toen zo geweldig dat Vlissingen drie weken later

dan Middelburg en Souburg goedkoop brood kreeg. Bovendien koos hij een onnodig dure weg, omdat de gemeente het aangevoerde meel via bepaalde bakkers distribueerde. De meest biedende kreeg de distributie toegewezen. De gemeente maakte fl. 700 winst.⁷⁴¹

Zo ging het steeds. Het beleid van Van Doorn was onvoldoende, klungelig (alle distributie regelde hij via de middenstand, wat ook onregelmatigheden tot gevolg had) en vooral te traag. Herhaaldelijk kwamen SDAP en VBB in actie om voldoende en goedkope levensmiddelen te krijgen. Zo nodig wendden ze zich tot regeringsinstanties opdat die het beleid van Van Doorn veroordeelden. In oktober 1915 wist de 'Sociaal-Democratische VrouwenClub', herleefd, 1009 handtekeningen te krijgen onder een adres waarin minister Posthuma op het onvoldoende van de voorzieningen in Vlissingen gewezen werd. Het doel van de agitatie was het falen van de burgemeester aan de kaak te stellen, opdat een speciale commissie de zorg voor de levensmiddelenvoorziening kreeg. In die commissie moest uiteraard ook de SDAP zitting in hebben. In Schiedam deed zo'n commissie goed werk. Ook de Middelburgse burgemeester liet zich bijstaan door burgers, maar in Vlissingen waren eind 1915 de prijzen sinds het uitbreken van de oorlog met 30% gestegen. De stad was op zes na de duurste van Nederland.⁷⁴²

P.J. Bouman schrijft in zijn 'Geschiedenis van den Zeeuwschen Landbouw' dat de jaren '14-18 gunstig waren voor de boeren. Gezien de prijzen die in 1916 voor aardappelen betaald werden in Vlissingen is dat niet verwonderlijk. De maximum-prijzen lagen 5 cent per 'vijfkop' hoger dan in Middelburg en er kwam zelfs schaarste doordat grossiers aardappelen mochten uitvoeren. Daarenboven kocht het leger voorraden op tegen hogere prijzen. Half juni 1916 was de prijs van aardappelen vergeleken bij augustus 1914 ongeveer verdubbeld. Evenzo ging het met de groenten, waarvoor op de veiling zelfs prijzen boven de maxima betaald moesten worden, omdat de boeren dreigden hun waren in Middelburg te veilen. Er kwamen nu van meerdere kanten klachten, zoals van de coöperatie 'Eigen Hulp', het Christelijk PAS en 'Motor'/R.G. van Nieuwkuijk. Ook in die klachten werd de roep om een levensmiddelencommissie luider. De burgemeester kon er niet meer tegenop. Op 13 juli 1916, na een zeer heftige spoedvergadering wegens de gang van zaken op de veiling en de toegevendheid van de burgemeester, werd de alom gevraagde commissie eindelijk geïnstalleerd. Naast voorzitter Marten Laernoës zaten er zes mannen in. Voor de SDAP nam Duijm zitting, die op de spoedvergadering flink het woord had gevoerd. Naast hem werden onder andere de katholieke winkelier Manse en de antirevolutionaire landbouwer G. v.d. Putte gekozen.⁷⁴³

Van hem hoefde men geen '*meer drieste maatregelen*' te verwachten, zei Marten Laernoës. Maar ook zonder die aankondiging was de commissie weinig effectief, want de burgemeester behield alle macht. Dat wil zeggen: zo hij dat al wilde, kon hij de prijzen niet eens meer in de hand houden door tegenwerking van de handelaren. Van goedkope regeringsgoederen lieten zij de prijzen op de veiling flink dalen, zodat de gemeente met een strop zat, terwijl ze tegelijkertijd door een alternatieve veiling de officiële gemeentelijke veiling poogden te ondermijnen. Half augustus dreigden de prijzen de maxima weer te overschrijden. De burgemeester liet de handelaren begaan tot grote woede van Duijm, die toch al teleurgesteld was over de onvruchtbaarheid van de commissie. Ze kwam soms in

geen twee
feerde de
unanieme
aan dat d

Begin o
vensmidd
gemeester
waarvan
De SDAP
voorzien
eronder.
het begrip
brek aan
wat lang
SDAP-en
ChrPAS
troleren.
toen Der
commiss
klachten
voedselv
Haag bij
(hij gaf v
wat ze k

Aan al
Bevroren
van de C
door een
voorrade
verstrekt
later het
spanning
de distri
was C.F.
spoorwe
in de ou
Lindeije
dappelen
aan wer
wordt. I
Lindeije
geuit. C
ger koke

Linde
aanvalle
den en
van 191

geen twee weken samen. Nu was voor hem het dieptepunt bereikt. Hij telegrafeerde de minister om Van Doorn terecht te wijzen. Het kwam Duijm op een unanieme berisping van zijn collega-commissieleden te staan, maar toonde wel aan dat de voedselvoorziening zo niet langer voortgezet kon worden.⁷⁴⁴

Begin oktober nam als gevolg van de nieuwe distributiewet eindelijk een 'levensmiddelenbedrijf' de zorg voor voedselvoorziening en distributie van de burgemeester over. Bij dit levensmiddelenbedrijf kwam een commissie van bijstand, waarvan Lindeijer lid werd. De oude begeleidingscommissie werd ontbonden. De SDAP-ers namen thans een grote verantwoordelijkheid op zich. De voedselvoorziening werd moeilijker en moeilijker en juist nu zetten zij hun schouders eronder. Hun houding veranderde opvallend. Wèg was de kritiek en op kwam het begrip voor de problemen. Een 'weetgraag' klaagde eind oktober over het gebrek aan verse regeringsvis, maar Lindeijer schreef drie weken later dat het wel wat lang duurde doch dat de commissie goed haar best deed. Al snel leerden de SDAP-ers de negatieve gevolgen kennen van hun drang naar erkenning. Het ChrPAS richtte een commissie op die de naleving van de distributiewet ging controleren. Lindeijer vond aanvankelijk dat ook de VBB zoiets moest doen, doch toen Den Haag op het eind van het jaar aandrang op de oprichting van controlecommissies vond hij deze in Vlissingen niet nodig. De toestand was goed en met klachten kon men bij hem terecht. Voortaan zocht de SDAP de fouten in de voedselvoorziening niet meer in Vlissingen (dus ook bij zichzelf), maar in Den Haag bij de minister. Volmaakt was men ook niet in Vlissingen, gaf Lindeijer toe (hij gaf wethouder Tichelman de schuld), maar de commissie van bijstand deed wat ze kon.⁷⁴⁵

Aan allerlei tegenslagen en verslechteringen konden de SDAP-ers weinig doen. Bevroren aardappelen moesten worden teruggestuurd, wat tot wraakacties leidde van de Groninger aardappelhandelaren. Vaak liep de distributie in het honderd door een gebrekkige regeling vanuit Den Haag. Op allerlei gebied werden de voorraden trouwens kleiner: in januari 1917 werd het broodrantsoen verlaagd, de verstrekking van goedkope cokes moest verminderd worden terwijl een maand later het licht beperkt werd. Lindeijer trachtte begrip te wekken voor zijn inspanningen, maar kreeg desondanks ook zijn portie van de kritiek. 'Motor' vond de distributie onbillijk werken en ook het ChrPAS verhief zijn stem. Sinds kort was C.F.A. Bodden, voorzitter van de 'R.K. Volksbond' en van de katholieke spoorwegvakbeweging, daarvan de voorzitter. Een actief socialistbestrijder, die in de oude begeleidingscommissie had gezeten. Hij begon nu de rol te spelen die Lindeijer tevoren tegenover de burgemeester had gespeeld. Waren er geen aardappelen? Verlaag dan de maximumprijs van de rijst, verstrek goedkope cokes aan werklozen en zorg dat de maximumprijs van steenkolen niet overschreden wordt. In maart hield het ChrPAS een besloten vergadering waar veel kritiek op Lindeijer en op de confessionele leden in de levensmiddelencommissie werd geuit. Ook werden aanbevelingen gedaan: distributie verbeteren, oordeelkundiger koken en ter beschikking stellen van percelen voor groentetuintjes.⁷⁴⁶

Lindeijer verdedigde zich met formalistische argumenten, met persoonlijke aanvallen op Bodden en met de mededeling dat de SDAP-ers deden wat zij konden en dat de kritiek van confessionele zijde een politiek doel had. In de zomer van 1917 waren er gemeenteraadsverkiezingen en nu probeerden de confessionele

le arbeidersorganisaties het falen van hun eigen raadsleden, Tichelman voorop, natuurlijk in de schaduw te houden door de SDAP in het zonnetje te zetten. De verkiezingen vergrooten de tegenstelling tussen kerkelijken en sociaal-democraten. De SDAP hielp (overigens niet zonder kritiek van partijleden die het dure beleid van Van Niftrik nog niet vergeten waren) bij de verkiezing van Van Niftrik, die in kerkelijke kring zo gehaat was. Zelf verloor ze door het ijveren van de confessionelen de zetel van Duijm weer. De populariteit van de partij leed onder haar oorlogsbeleid. Uit wraak stemde de SDAP bij de wethoudersbenoemingen voor de eerste maal mee om Tichelman af te zetten en te vervangen door Van Niftrik.⁷⁴⁷

Intussen verslechterde de situatie op tal van gebieden. Het aantal diefstallen van konijnen, aardappelen en brandstoffen nam toe. Behalve door demonstraties tegen de regering probeerden de sociaal-democraten via gesprekken met b&w en persoonlijke druk de lasten zo goed mogelijk te verdelen. Daarbij gedroegen ze zich nu ze een rol speelden in de distributie echter zeer bescheiden. De situatie werd intussen zo nijpend dat naast het ChrPAS (op het eind van het jaar omgedoopt in 'Christelijke BesturenBond' (CBB)) zich eindelijk ook het PAS aan het levensmiddelenfront roerde, nog wel door verzoekschriften aan de politiek. Het PAS vroeg in september om lagere aardappelprijzen en meer goedkoop brandhout, in november om verlaging van de petroleumprijzen, waar ook het ChrPAS om vroeg. Dergelijke verzoekschriften probeerden de SDAP-ers zoveel mogelijk met formalistische argumenten te ontkrachten.⁷⁴⁸

De minder scherpe kritiek, of -zo men wil- grotere loyaliteit, van de SDAP is te opvallender omdat het vernieuwde gemeentebestuur weinig inspraak toestond. Zowel Marten Laernoës als Van Niftrik waren geen democratische bestuurders. De levensmiddelencommissie werd soms door hen gepasseerd en Laernoës, de verantwoordelijke wethouder, verviel in de traagheid die het beleid van de burgemeester had gekenmerkt. Het enige wat Lindeijer deed was klagen, totdat Van Niftrik Laernoës in januari 1918 opvolgde als voorzitter van de levensmiddelencommissie. Dat leidde tot verbeterde procedures, maar niet tot een verbeterde voedselvoorziening. Lindeijer echter behoorde nadien weer tot de verdedigers van het gemeentelijk beleid tegenover kritiek die van christelijke en vrij-socialistische zijde bleef komen.⁷⁴⁹

Om de toenemende schaarste het hoofd te bieden werd vanaf 13 november 1917 van gemeentewege een centrale keuken geopend. Ook daar was de SDAP een beslist pleitbezorgster van, zelfs toen in mei 1918 de kritiek over slechte kwaliteit en lange wachttijden zeer luid werd. Aan allerlei zaken kwam groot gebrek. Vlees werd bijzonder schaars, in maart werd een kattenslachterij ontdekt. Vis werd in grote hoeveelheden aangevoerd, maar vrijwel niets kwam daarvan in een Vlissingse pan, omdat O.W.-ers, handelaren die buitensporige oorlogswinsten maakten, de vis opkochten. De ontevredenheid nam toe. Op een openbare vergadering van het PAS en de inmiddels opgerichte vrij-socialistische vrouwenvereniging 'Vooruitgang' betoogde de syndicalistische voorman Bernard Lansink jr dat de regering allang de voorraden in beslag had moeten nemen en de grenzen sluiten. De sociaal-democraten verweet hij te heulen met de burgerlijke partijen in plaats van op te komen voor het arbeidersbelang. Regelmatig werd zijn rede door applaus onderbroken, maar tot hongerbetogingen, zoals elders in het land

en ook in het naburige Souburg, kwam het toen de broodrantsoenen opnieuw verlaagd werden niet. In Vlissingen voorkwam vergrote verstrekking van aardappelen deze. Wel groeide de woede over de schaarse en dure vis.⁷⁵⁰

Vrijdag 19 april 1918 kwamen deze onlustgevoelens tot uitbarsting. De aardappelen die waren geleverd, waren slechte veenaardappelen (die bovendien broeiden), terwijl Middelburg volop Zeeuwse blauwe had. Men moest het weekend in zonder vlees, omdat dat alleen voor de rijken nog te betalen was. Iedereen trok naar de Nieuwendijk om te kijken of er nog vis was. Voor de arbeider was ook daar niets meer te krijgen. Een paar visjes kostten al gauw meer dan een gulden. Een slager had veertig manden opgeladen om naar elders te verkopen. Toen de menigte dat zag gooide ze woedend de wagen omver. Slager en vis werden naar de visafslag gebracht waar de slager gedwongen werd de vis voor 28 cent per kilo te verkopen. De politie had zich bij de overmacht neergelegd en leidde de verkoop. Vervolgens trokken de mensen naar de Nieuwstraat waar de vishandelaar Van Eenennaam een pakhuis had. Hij kocht al maandenlang vis op voor de uitvoer en had juist 50 nieuwe manden opgeslagen. In korte tijd stond ook dat pakhuis vol mensen. Er sneuvelden reeds enkele ruiten en de politie stond opnieuw machteloos. De vis was zeker dezelfde weg gegaan als die van de slager, wanneer niet het CHU-raadslid F.L. Hensel, een telegraaf-ambtenaar, was opgetreden. Samen met de winkelier Manse wist hij de mensen over te halen dat de burgemeester de vis in beslag nam en de volgende dag publiekelijk verkocht. Hensel kreeg een eervolle vermelding in *De Toekomst*. 'Waar bleven de S.D.A.Pers?', vroeg Steven Gabriëls. 'Die waren natuurlijk niet te vinden, want die moeten niets hebben van daadwerkelijk verzet, het is ook veel beter om handjeplak te spelen met de O.W.ers.' Nu dat was wel wat erg cru, want SDAP en VBB hadden juist met de leden vergaderd over de voedselnood, wat leidde tot een verzoek aan de raad om voortdurend meer aardappelen uit te geven.⁷⁵¹

De situatie werd echter niet beter. Was de gemeente al eens vrijgevig, dan werd ze door de minister op de vingers getikt en waren de consumenten door de bezuinigingen uiteindelijk de dupe van die vrijgevigheid. Het stak, dat in Vlissingen onmogelijk was wat elders wel kon. Nu eens waren de steenkolen in Middelburg veel goedkoper, dan weer werd in Roosendaal veel meer zeep gedistribueerd dan in Vlissingen. Dinsdag 17 juni trok een aantal vrouwen naar de burgemeester om meer zeep te krijgen. Dezelfde dag kwamen havenarbeiders naar het stadhuis. Zonder vergroting van rantsoen weigerden ze verder te werken. De centrale keukens veroorzaakte steeds groter klachten. In juli werd gepoogd de communicatie te verbeteren door de levensmiddelencommissie uit te breiden met vertegenwoordigers van de vier richtingen der arbeidersbeweging, de coöperaties en de winkeliers. Nu werd ook het PAS in het overleg betrokken. Daaraan is toe te schrijven dat het op 12 september niet tot onlusten kwam. Een grote menigte arbeiders en arbeidersvrouwen met hun kinderen hield een hongerdemonstratie bij het stadhuis voor groter aardappelrantsoenen. In Souburg en Middelburg gaf men veel meer. Het was een volkomen spontane demonstratie zonder enige leiding, die gauw door Van Oorschot op zich genomen werd. Hij vroeg Van Niftrik te spreken, kreeg te horen dat de regering de schuld van alles was, maar dat de grieven nog die avond in de levensmiddelencommissie besproken zouden worden. Daarop maande Van Oorschot de menigte rustig naar huis te gaan en

weer massaal op te komen als de organisaties daartoe opriepen, wat met een enthousiast 'hoera' beantwoord werd. Van Oorschot woonde namens de demonstranten de vergadering van de levensmiddelencommissie bij en zei het volste vertrouwen in de commissie te hebben. Dat herhaalde hij in het openbaar op een zeer druk bezochte vergadering op zaterdag 14 september van de syndicalistische vakbeweging.⁷⁵²

De organisaties riepen de massa niet op en uit zichzelf kwam die ook niet meer. Het was duidelijk dat de gemeente aan alle malheur weinig kon doen. De arbeidersorganisaties en de SDAP-ers in de raad probeerden het leed zoveel mogelijk te verzachten, maar de gemeente werd meermalen klem gezet door de regering. Daardoor verdween de ontevredenheid zeker niet:

'Wat stoken we het toch heerlijk warm
Met zaagsel, turf en derrieslik,
En aan wat de Regeering ons beloofde,
Eten we ons zoo lekker dik!
't Is kleffig brood met erwtenkoffie,
Driemaal per jaar een kopje thee,
Rotte aardappels met een watersausje,
Of je eet uit de Centrale mee!'

Met de brandstoffen ging het als met de levensmiddelen. Er was een brandstoffencommissie ingesteld, waarop aanvankelijk de meeste kritiek niet van sociaal-democratische, maar van christelijke zijde kwam. Meer nog dan de eenzijdige samenstelling van deze commissie (naast M. Laernoës bij kolenhandel geïnteresseerden als Van Niftrik en H.L.M. van Raalte (directeur van Wibauts kolenhandel)) moest de persoon van Van Niftrik het ontgelden. Diens oude tegenstander, 'Motor'/Van Nieuwkuijk, was de grote animator van de critici. De SDAP stelde zich rustiger op, maar verdedigde de commissie op alle fronten zodra De Meij er deel van uitmaakte. Hij werd zelfs administrateur van de commissie.⁷⁵³

De moeilijkheden met de voedsel- en brandstofvoorziening tonen dat de gemeente zich veel verder met het maatschappelijk leven ging bemoeien dan ze ooit gedacht had. Het bleef namelijk niet alleen bij prijsbeleid en voor gemeenterekening aanvoeren van goederen. In september 1917 werd na herhaalde aandrang van de SDAP een huurcommissie ingesteld, welke huuropdrijving moest voorkomen. Lindeijer nam er zitting in. Allerlei andere taken nam de gemeente op zich: het badbedrijf in 1916, de bouw van woningen in 1918. In zekere zin ging de gemeente een ingrijpend inkomensbeleid voeren door een uitgebreid stelsel van subsidies. Deze uitbreiding van de gemeentelijke bemoeienissen ontmoette veel tegenstand van burgerlijke zijde. Daarom kostte het de SDAP-ers zo'n moeite inspraak te krijgen in de distributie- en steuncommissies. Hulp moest bij voorkeur op particuliere basis verleend worden, vonden de weldoende dames en heren. Daardoor kon men de hulpbehoevenden beter onder controle houden. De arme moest niet teveel gaan vragen. Die instelling remde de verbetering van de kindervoeding en klompenuitdeling op de lagere scholen. Nog steeds was het damescomité belast met de kindervoeding. Tichelman, wethouder van financiën, verzette zich indachtig de souvereiniteit in eigen kring tegen bemoeienis van de overheid met zaken, welke door het particulier initiatief dienden te worden be-

hartigd en het damescomité weigerde pertinent subsidie bij de gemeente aan te vragen. Eerst toen in 1916 de vraag steeg en de collectes van het comité te weinig opbrachten, nam het subsidie aan. Toen bleek pas hoe onvoldoende deze particuliere hulp was geworden.⁷⁵⁴

Werden aan de kindervoeding uiteindelijk duizenden guldens subsidie gegeven, hetzelfde geschiedde met de klompenuitdeling door 'Hulp in Nood'. Al evenzeer tegen de zin van deze vereniging overigens, wier secretaris A. v.d. Sande al vroeg vaststelde: *'Men schaamt zich thans onder die leus [de dure tijden] niet meer om te vragen.'* Uiteindelijk kreeg de vereniging in 1918 fl. 2000,- subsidie, welke mokkend aanvaard werd om *'zoodoende nog als rem te kunnen werken tegen de al te groote schaamteloosheid die het publiek aan den dag legt wanneer het van overheidswege gratis klompen bekomen kan. Geeft men het uit handen dan zal dit ten Raadhuize door een daartoe aangewezen ambtenaar uitgevoerd moeten worden en door de sociale gevoelens van den raad aangemoedigd eene openbare weldadigheidsinrichting worden die onze gemeente sommen gelds zal gaan kosten.'*⁷⁵⁵

Dat was het grote gevaar van de wijze waarop in de oorlogsnood voorzien werd: de lagere klassen dreigden hun plaats en bescheidenheid te vergeten en de gemeentelijke financiën werden op kosten van de burgers tot een ruif voor de armen. Het maatschappelijk bestel kwam in de ogen van de weldoende dames en heren onder druk te staan en de SDAP vergrootte deze druk nog. Hoevelen immers gaven niet toe aan de verzoeken uit angst door Lindeijer en de zijnen in het openbaar aangeklaagd te worden, of om populair in de politiek te worden? De burgerlijke hulpverleners worstelden met hun verlangen invloed in de arbeidersklasse te behouden (of te krijgen) en zo tevens hun politieke macht te vergroten enerzijds en met hun weerzin tegen belastingverhoging anderzijds. Die weerzin was begrijpelijk. De oorlog stuurde de gemeentelijke financiën volkomen in de war. De subsidiebedragen schoten omhoog, duurtetoeslagen werden aan de ambtenaren gegeven en hun salarissen stegen. Vooral de SDAP pleitte daarvoor. In een rede over de gemeentefinanciën toonde wethouder Van Niftrik aan dat de gewone uitgaven tussen 1906 en 1918 met 90% waren gestegen. *'Deze uitgaven zullen waarschijnlijk nooit minder worden, maar veeleer nog vooruitgaan'*, verwachtte hij. Tijdelijk hogere uitgaven werden gefinancierd uit kortlopende leningen, welke na de oorlog uit de oorlogswinstbelasting zouden worden terugbetaald. Toen de oorlog langer duurde dan was verwacht, werd de hoofdelijke omslag verhoogd. De SDAP was niet tegen deze verhoging, maar poogde in concurrentie met de CHU-er Hensel de lagere inkomens zoveel mogelijk te ontlasten. Ook daarbij stelde de partij zich grenzen, omdat ze zwichtte voor het argument dat men niet de rijken uit de stad moest jagen door alle lasten op hun schouders te leggen.⁷⁵⁶

De oorlog versnelde de ontwikkeling van de SDAP-raadsleden tot zich verantwoordelijk voelende bestuurders, mensen die de haalbaarheid goed in het oog hielden. Scherper geformuleerd: zij stelden zich hervormingen ten doel, waren deze echter eenmaal gerealiseerd dan hield niet alleen hun hervormingsdrang op, maar verdedigden ze het bestaande tegen verdergaande kritiek. Zelfs kwam het door de geldnood in 1918 zover dat ze hun grondpolitiek wijzigden en grondverkoop toestonden. In het algemeen verminderden ze daarmee niet noemens-

waardig de vijandigheid en argwaan bij de overige partijen, maar werden ze wel meer en meer een volwaardige partner in de gemeentelijke politiek. Een erkenning hiervan vormde in 1918 de verkiezing van Van Hal in de raadscommissie voor het onderzoek van klachten over de hoofdelijke omslag.⁷⁵⁷

Intern probeerde de SDAP zoveel mogelijk op de oude voet voort te gaan. Iedere winter werden al dan niet samen met de VBB cursussen gehouden, meifeesten werden gevierd en voor de kinderen Sinterklaasfeesten zo goed en zo kwaad als dat ging. Naarmate de oorlog voortschreed probeerde men ook andere organisaties weer uit te bouwen: 'De Volksstem' kwam tot nieuw leven. In februari 1916 werd er een kinderkoor aan toegevoegd. In 1917 besloot het parlement het algemeen kiesrecht in te voeren. Met het oog daarop werd in Vlissingen in maart 1918 de 'Sociaal-Democratische VrouwenClub' heropgericht. Deze zette zich in voor betere levensmiddelenvoorziening en pleitte voor langer doorgaan met kindervoeding op de scholen. Op 22 maart vierde de club de internationale vrouwendag, maar een bloeiende vereniging werd hij niet. De invoering van het algemeen kiesrecht met evenredige vertegenwoordiging bracht wederom het probleem van de aanvaarding van ministerszetels ter tafel. Na inleidingen van Van Hal (voor) en De Baare (tegen) besloot de afdeling haar standpunt van 1913 te herzien en deelname aan een burgerlijke regering toe te stemmen.⁷⁵⁸

De oppositie tegen de burgerlijke maatschappij zwakte de SDAP-afdeling tijdens de oorlog dus merkbaar af. Aanvankelijk had dat geen noemenswaardige invloed op ledental en verkiezingsresultaten. Het ledental liep voornamelijk door verhuizingen in 1915 van 86 terug tot 79. Eerst in het derde kwartaal van 1918 won de afdeling weer nieuwe leden door toetreding van 12 matrozen en 3 onderofficieren van de marine, zodat ze op 88 leden kwam. Na 1915 werden de verkiezingsresultaten duidelijk minder. In 1916 ging de zetel van Duijm verloren en bij de statenverkiezingen dat jaar behaalde de SDAP in het district Vlissingen een zeer slechte uitslag. Haar politieke koers lijkt de afdeling onder de kiezers dus geen goed te hebben gedaan.⁷⁵⁹

c. de vrije socialisten

Kort na het begin van de oorlog plaatste Mannoury een aantal aforismen in *De Tribune*. Het eerste luidde:

'Anti-Militarisme

De oorlogskredieten alom aangenomen met rode en 'rode' stemmen voor.

Leve het anti-militarisme.....in vreedetijd!

Hij was zeer verbitterd over de godsvredepolitiek van de SDAP. Die maakte de rode vlag te schande. Hij stond juist verzet tegen de oorlog voor. Ook hij verwierp het sociaal-democratisch ideaal van een volksleger, want zo'n leger kon door de bourgeoisie voor haar doeleinden gebruikt worden. De sociaal-democraten waren bovendien door het idee van een volksleger de verdediging van het vaderland als een proletarisch belang gaan beschouwen, waarvoor het geoorloofd was 'goed en bloed, ja zelfs het beginsel van de klassenstrijd zelf op te offeren'.⁷⁶⁰

De Lange schreef in een eerste commentaar dat men daden moest stellen en protesteren, opdat de oorlog werd gestaakt. Een grote bitterheid kwam over hem. De vrije socialisten hoefden zich niets te verwijten. Zij hadden reeds in

1891 gepl
gesteund,
Veel te ve
sme moch
niet vrij u
algemeen
werken d
den wagg
vloekte d

De Toe
al liet het
Corneliss
te doen in
tegen het
kende ana
nu gemis
toom. De
bood.⁷⁶²

De Vli
4 oktober
log' opge
Joosse ve
30 septem
was daar
plaatselij
bruari 19
moment

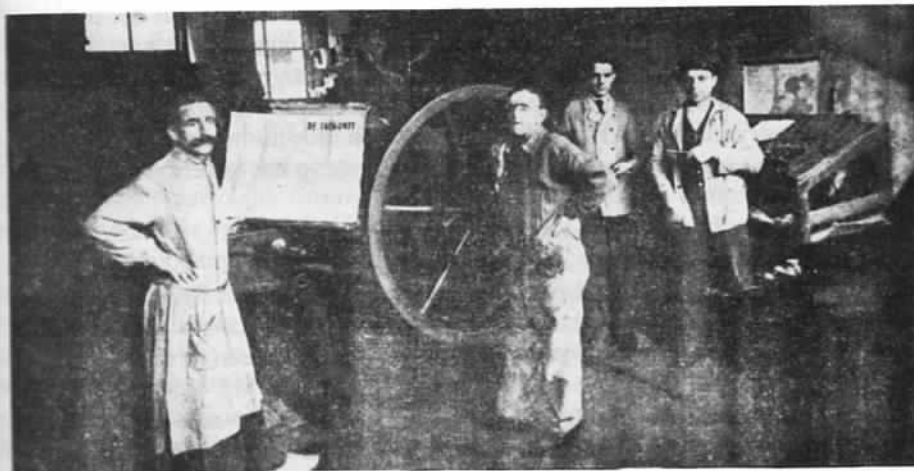

34. In 19
Onder de
kerij. Lin
pers. Daa
se op de a

1891 gepleit voor de algemene werkstaking tegen oorlogen. Was dat idee meer gesteund, dan had de algemene werkstaking nu doorgevoerd kunnen worden. Veel te veel waren ze een roepende in de woestijn geweest. Daarom: het kapitalisme mocht de hoofdschuldige zijn aan deze oorlog, de arbeiders gingen zeker niet vrij uit. *'Vooral de sociaal-democratie, die de arbeiders afkeerig hield van de algemeene werkstaking, omdat de sociaal-democratische regeerders, bij het doorwerken der idee der algemeene werkstaking, den grond onder hunne zetels voelden waggelen.'* Wat had de vrij-socialistische propaganda uitgehaald? De Lange vloekte de dag dat hij ermee begonnen was.⁷⁶¹

De Toekomst volgde Domela Nieuwenhuis: principieel verzet tegen de oorlog, al liet het blad een anti-Duitse ondertoon doorklinken. De missie van Christiaan Cornelissen, die in september de Nederlandse anarchisten kwam overhalen mee te doen in de oorlog aan de zijde van het progressieve, revolutionaire Frankrijk tegen het reactionaire, autoritaire Duitsland, werd veroordeeld. Toen later de bekende anarchist Kropotkin hetzelfde betoogde, schreef De Lange dat ook deze nu gemist kon worden als kiespijn. Overigens hield *De Toekomst* zich zeer in toom. De Lange wilde onder geen beding dat de militaire autoriteit het blad verbod.⁷⁶²

De Vlissingse vrije socialisten verschilden met De Lange niet van mening. Op 4 oktober 1914 werd in Amsterdam een 'Landelijk agitatiecomité tegen de oorlog' opgericht door SDP, NAS en andere vrij-socialistische organisaties. Koo Joosse vertegenwoordigde op die vergadering een Vlissingse agitatiecomité dat op 30 september was opgericht door PAS en SDP (Mannoury). Janus Marinissen was daar voorzitter van, Mannoury secretaris en Joosse penningmeester. Het plaatselijk comité was een soort besturenoverleg. Via deze besturen waren in februari 1915 141 leden bij het comité aangesloten, doch slechts 33 namen op dat moment aan een referendum deel. In het comité werden voornamelijk de circu-

34. In 1918 bestond *De Toekomst* 25 jaar. In een feestnummer werd dit feit herdacht. Onder de foto's die toen afgedrukt werden was ook deze van het personeel van de drukkerij. Links staat (met snor) Piet van Sluijs. Zijn broer Izak staat aan het wiel van de pers. Daarachter (met das) W. Adamse en aan zijn linkerhand J. Schepers, via wie Adamse op de drukkerij was komen werken.

lares van het landelijk comité besproken. Het is jammer dat het brievenboek van het comité niet meer bewaard is, want dan hadden we onder meer de uitkomst geweten van de besprekingen over een eventuele staking tegen de oorlog (april 1915). De leden betaalden wanneer nodig 1 cent per man contributie aan het landelijk comité. Voor dat bedrag werden onder meer circulaires gedrukt, die gratis of tegen lage prijs aan de man gebracht werden. Mannoury en Steven Gabriëls verspreidden soms ieder 500 exemplaren, maar veel propaganda werd het comité niet vergund. Mannoury, een enkele maal ook Marinissen, bekritiseerde de sociaal-democraten op hun vergaderingen, maar eigen vergaderingen werden door de militaire autoriteit verboden.⁷⁶³

De belangrijkste werkzaamheden bestonden daarom in steun aan antimilitaristen, die om hun propaganda in hechtenis geraakt waren. De eerste was Dirk Wehrens, in Middelburg. Hij was begin september opgepakt omdat hij van een pamflet 'Aan de militairen' ook een bundeltje had gegooid in het gebouw van de militaire commandant. De waarde van een dergelijke wijze van propagandamaken is natuurlijk twijfelachtig, maar zo was nu eenmaal Wehrens' revolutionair sentiment. Hij werd tot zes maanden veroordeeld en kreeg bovendien de ongezouten kritiek van De Lange over zich heen, die de Middelburgse 'vrije socialistenvereeniging' overhaalde geen advocaat voor hem te betalen. De reactie van de Vlissingers was totaal anders. De 'vrije socialistenvereeniging' begon een steunbeweging. Vanaf oktober nam het plaatselijk agitatiecomité die taak over. Ook hierover was De Lange absoluut niet te spreken. Zijn kritiek leidde tot verwijdering tussen de Vlissingse vrije socialisten en *De Toekomst*. In totaal haalden de Vlissingers voor Wehrens zo'n 50 gulden op. Toen hij weer vrij was, was Vlissingen een van de weinige comités die Wageningse antimilitaristen steunde die om hun propaganda vervolgd werden. In het najaar werd besloten een vergadering te houden tegen de duurte, maar het is niet duidelijk of die is doorgegaan. Dat was het einde van het plaatselijk agitatiecomité. Op grootse daden kon het niet wijzen, maar binnen de mogelijkheden die het kreeg deed het wat het kon. Wellicht werd het niet meer nodig geacht nu het zich ging bezighouden met de duurte. Vanaf februari 1916 schonken PAS en vrije socialistenvereeniging daaraan hun aandacht, deels om de SDAP te bekritisieren. De hoofdactiviteit van de vrije socialisten kwam naarmate de oorlog vorderde te liggen op het terrein van de vakbeweging.⁷⁶⁴

d. om invloed op 'de Schelde', 1915-1918

Voor na 1915 namen de vakbonden in aantal en sterkte toe. Begin 1914 waren bij het gemeentelijk werkloosheidsfonds zes verenigingen aangesloten met tesaamen 173 leden. Eind april 1915 was dit aantal, afgezien van een fabrieksfonds van 'de Schelde', reeds toegenomen tot elf verenigingen met 316 leden en een jaar later tot twaalf verenigingen met 475 leden. Eind april 1917 waren er vijftien verenigingen en in 1918 twintig. In die toename speelden nieuwe regelingen op het gebied van de werkloosheidsverzekering een belangrijke rol. Reeds in augustus trof minister Treub een noodregeling voor steun aan werkloosheidskassen. Het GWF sloot zich bij de regeling aan: werkloosheidskassen die reeds voor augustus 1914 bestonden konden nu aanmerkelijk meer steun krijgen. De geschiedenis van de uitbreiding der werkloosheidsverzekering gedurende de oorlog is bekend: na

een korte o
1917 inging
100% subs
voor onder

In 1915
op Engelan
Eind 1916
rialschaars
kloosheid
nigingen w
lingen van
niet beston
oprichten,
'Nederland
bet voor ee
te bereiken
Fonds, 'als
door te kon
Het kwam
van de NV
in 1915 lie

De vakb
haar opkoo
ders in de
de nood m
verhoginge
rialschaars
hadden de
bonden hu
arbeiders, w
van de oor
gen te stich
den plaats
dan door
maar ook

Deze on
uitbreken
ste werden
steunde he
wel bedrij
een fabriek
loonlijke
directie ha
ook zo aan
regel guld
den. Het b
arbeiders b

een korte overgangsmaatregel in 1916 kwam het werkloosheidsbesluit dat begin 1917 inging: op de gestorte werkloosheidspremie werd door Rijk en gemeenten 100% subsidie gegeven, maar de werkloosheidskassen moesten zich in ruil daarvoor onder controle van de overheid stellen.⁷⁶⁵

In 1915 nam de werkloosheid in Vlissingen toe. Doordat de SMZ de diensten op Engeland moest inkrimpen raakten onder andere havenarbeiders buiten werk. Eind 1916 kregen de bouwvakken en de metaalnijverheid te kampen met materiaalschaarste. De belangstelling bij de arbeiders voor ondersteuning bij werkloosheid nam toe naarmate de oorlog voortduurde. Geen wonder dat vakverenigingen werkloosheidskassen oprichtten, zo ze die al niet hadden, of dat afdelingen van vakbonden met werkloosheidskassen werden opgericht waar die nog niet bestonden. Hoe moet je *'in dezen critieken tijd'* zo'n werkloosheidskas oprichten, vroeg de 'R.K. Volksbond' eind augustus 1914. De afdeling van de 'Nederlandse Schildersgezellenbond' wilde zich aansluiten bij het GWF, *'daar het voor een ieder nu echter duidelijk is geworden, dat zonder voorzorg niet veel te bereiken is'*. De timmerliedenvereniging 'Onderlinge Hulp' trad toe tot het Fonds, *'als zijnde voor ons de voordeeligste wijze om deze tijdsomstandigheden door te komen'*. De VBB hielp vakverenigingen bij de aanmelding bij het GWF. Het kwam zelfs zover dat de 'gecombineerde vakvereniging' onder hoongelach van de NVV-ers koninklijke goedkeuring aanvroeg en met een werklozenfonds in 1915 lid werd van het GWF.⁷⁶⁶

De vakbeweging als verzekeringsinstituut: het was zeker niet de enige factor in haar opkomst. Allerlei andere materiële zaken deden de interesse van de arbeiders in de vakbeweging toenemen. Prijscontrole en overheidssubsidies lenigden de nood niet voldoende. De werkgevers moesten tot duurtetoelagen en loonsverhogingen overgehaald worden. Naarmate de oorlog voortduurde en materiaalschaarste ontstond, werden bovendien de werktijden ingekort. Ook daar hadden de arbeiders hun belangen te verdedigen. Anderzijds vergrootten de vakbonden hun inspanningen. De concurrentieslag om de nog niet georganiseerde arbeider, welke na 1910 was losgebarsten, werd intensiever toen de eerste schrik van de oorlog voorbij was. Landelijke bonden probeerden afdelingen in Vlissingen te stichten met behulp van al bestaande afdelingen van andere bonden, of lijfden plaatselijke vakverenigingen in. Niet alleen kwam hierdoor, veel effectiever dan door de plaatselijke hogere standen, een voortgaande verzuiling tot stand maar ook werd de lokale arbeiderswereld geïntegreerd in de nationale.

Deze ontwikkelingen vinden we terug op 'de Schelde'. De directie had na het uitbreken van de oorlog enkele noodmaatregelen getroffen. Door de geldschaarste werden de eerste twee weken loon in eigen geldbonnen uitbetaald. Tevens steunde het bedrijf de gezinnen van de 234 gemobiliseerde werknemers. Niet veel bedrijven deden dat. Zodra de noodmaatregel van Treub bekend werd, werd een fabrieks-werklozenfonds ('Scheldekas') opgericht, waarin allen die op de loonlijst stonden, de directie inclus, een uurloon per week moesten storten. De directie hoopte te kunnen profiteren van de noodmaatregel-Treub en stelde dat ook zo aan de arbeiders voor. Daarvan kon uiteraard niets komen, want de maatregel gold alleen voor fondsen die reeds voor de aanvang van de oorlog bestonden. Het fonds werd later wel toegelaten tot het GWF. Voor de georganiseerde arbeiders betekende de verplichte storting van een uurloon in de 'Scheldekas' een

dubbele belasting, wanneer hun vakvereniging ook een werklozenkas had. De organisaties reageerden dan ook heftig. De 'Scheldekas' leek een zet van de directie tegen de bonden. Het is onzeker of die conclusie juist is. De directie lijkt niet aan de bonden te hebben gedacht, maar eerder aan het voordeel van de noodmaatregel en aan de mogelijkheid om de geschoolde arbeiders ook bij werkeloosheid aan het bedrijf te binden. Toen anderhalve maand later een reglement van de kas werd vastgesteld, werden georganiseerden vrijgesteld van contributieplicht. Het duurde echter niet lang of nieuwe beweging ontstond onder de arbeiders vanwege de oplopende prijzen van de levensbehoeften. In mei 1915 besloot de directie op verzoek van de arbeidersvertegenwoordiging een duurtetoeslag te geven aan diegenen die deze nodig hadden.⁷⁶⁷

De orderpositie van de werf was goed. In september kreeg 'de Schelde' van de 'Rotterdamsche Lloyd' opdracht voor een nieuwe mailboot, de 'Patria'. De marine bestelde in 1915 de kruiser 'Java', een project waar de werf vele jaren aan 'gewerkt' heeft. Ook de vooruitzichten waren goed. De vraag naar nieuwe schepen liep tijdens en door de oorlog enorm op. De werven konden prijzen vragen die ze maar wilden. Tegenover die goede vooruitzichten stond dat het onder handen zijnde werk was aangenomen tegen prijzen van voor de oorlog. Zo op die projecten al een winst werd gemaakt dan was die zeer klein. Daarnaast werd de werf uitgebreid, om grotere schepen te kunnen bouwen. De arbeiders moesten met hun looneisen opboksen tegen dit lagere rendement en tegen de uitgaven voor de uitbreiding. De directie, die wel begreep dat bij verhoogde spanning de rol van de vakbonden groter kon worden, poogde zuinigheid (een algemene loonsverhoging werd in augustus 1915 vierkant geweigerd) te combineren met uitgekiende sociale politiek. Ze betaalde de 2e januari 1915, waarop niet gewerkt was, door (nadat de kern juridisch advies had ingewonnen bij Mr Van Deinse in Middelburg) *'om de A.V. weer eens eenig resultaat op hare bemoeiingen te verschaffen. Dit lijkt haar niet overbodig omdat blijkt, dat een gedeelte der werklieden (de Machinefabriek) zich aan de A.V. wenscht te onttrekken, beweerende dat de A.V. toch niets uitwerkt.'* Vakbonden waren overbodig; de kern fungeerde goed en de directie had begrip voor de noden van de arbeiders, was de boodschap. Daarom was ze nogal gepikeerd, toen de kern in april om duurtetoeslag vroeg (de kern kon ook te goed functioneren). Ze zou het *'aardiger gevonden hebben, indien zij een toeslag had kunnen aanbieden, zonder dat een verzoek daarom eraan was voorafgegaan'*. Intussen blijkt uit beide voorbeelden dat de kern soms onafhankelijker optrad dan de vakbonden zeiden.⁷⁶⁸

In september 1915 bracht de directie haar sociale politiek in een nieuw stadium. Na de mislukte poging in 1908 poogde ze nu opnieuw een pensioenfonds van de grond te tillen, ditmaal door het uit de 'Scheldekas' te vormen, de kas waar de georganiseerde arbeider niet aan meebetaalde. Ook pensioenfonds bonden de werkmans aan het bedrijf, zeker wanneer, zoals in de plannen van de 'Schelde'-directie, de ingelegde gelden niet werden terugbetaald wanneer de werkmans elders ging werken. Het plan had echter ook een aantrekkelijke kant. De contributie voor werklozen- annex pensioenfonds ging omlaag: van 1 uurloon naar 1% van het weekloon. De werf zou 100% bijstorten. Het plan werd gebracht als een voorstel van de kern, maar haar auteurschap staat absoluut niet vast. De bonden zagen het plan als een directe aanval op hun positie, omdat zij

geen pensioenfonds had. De ANM was van mening dat de ANM A. Teesink overhalen werd aan te vonden de aangenomen te laag. Een fonds des

De be- waren, ze naamste de andere durende was het g de andere de direct ze echter een uitb dan de 'S waan. W uit welk Klemme

Op 3 talrijk be de recht nogmaals oenfond gen wer lonen m De confi de vraag ons de t halen d Waren uitwasse mond h dat een uit te de

Voor cember de lande de vakv bleven Waarsch Plannet

geen pensioenverzekering konden bieden. Het directievoorstel vormde zodoende het begin van de vakbondsactiviteiten waar de directie juist zo op tegen was. De ANMB-afdeling vroeg haar hoofdbestuur om raad. De Dordtse bestuurder A. Teesink belegde een grote personeelsvergadering. Hij kon de arbeiders niet overhalen het directievoorstel te verwerpen, maar de meerderheid waarmee het werd aangenomen was gering: 525 stemmen vóór en 417 tegen. De modernen vonden de actie een succes. Ze besloten door te gaan. Nu het pensioenfonds was aangenomen moest gepoogd worden het te verbeteren. De contributie was veel te laag. Een deskundig onderzoek zou moeten vaststellen of de inrichting van het fonds degelijk was.

De betrekkingen tussen de ANMB en de overige metaalbewerkerbonden waren, zoals een geschiedschrijver van de ANMB schrijft, *'niet van de aange naamste soort'*. Om zich beter te kunnen profileren weigerde de NVV-bond met de andere samen te werken. De andere bonden traden wel samen op. Een voortdurende concurrentie, soms uitmondend in het hinderen van elkanders acties, was het gevolg. Zodra Teesink zijn gezicht in Vlissingen had laten zien, kwamen de andere bonden opdagen. Ook zij zonden een brief over het pensioenfonds aan de directie, doch deze zei enkel met de kern te onderhandelen. Tegelijkertijd liet ze echter weten dat er helemaal niet sprake was van een pensioenfonds, maar van een uitbreiding van het zieken- en ondersteuningsfonds. Een heel ander fonds dan de 'Scheldekas' dus. De samenwerkende bonden behielden echter hun argwaan. Wekelijks werd contributie geïnd, maar waar ging dat geld nu naar toe en uit welk potje werden de pensioenen betaald die inmiddels werden uitgekeerd? Klemmende vragen in een tijd van toenemende duurte.

Op 3 december schreven de bonden een personeelsvergadering uit, wel niet talrijk bezocht, maar duidelijk in haar eisen: niet de kern, maar de bonden waren de rechtmatige vertegenwoordigers van de arbeiders. Met hen moest de directie nogmaals onderhandelen, opdat de werf een deel van de premie voor het pensioenfonds betaalde en de arbeiders hun inleg terugkregen wanneer ze elders gingen werken. Een nieuw element werd bovendien in de discussie gebracht: de lonen moesten met 15% omhoog. Dat hadden de bonden in maart al eens geëist. De confrontatie tussen de bonden, de kern en de directie was een feit en daarmee de vraag hoe de arbeidsverhoudingen op de werf behoorden te zijn. Wanneer we ons de toespraak van Jan Smit bij de voorbereiding van het GWF voor de geest halen dan wordt duidelijk dat hij absoluut niets van bonden moest hebben. Waren ze groot dan kweekten ze een kudde-mentaliteit aan welke tot de ergste uitwassen kon leiden. Waren ze echter klein dan moesten ze op de werf hun mond houden, want *'de Directie [zal] er zich steeds tegen [...] blijven verzetten, dat een kleine groep eener politieke of godsdienstige partij zal trachten de lakens uit te delen over hare 2000 werklieden van allerlei schakeering'*.⁷⁶⁹

Voor de landelijke bonden had deze kleine actie toch enig succes. Op 17 december besloot de christelijke metaalbewerkerbond eindelijk zich weer bij de landelijke bond aan te sluiten. Ongeveer terzelfdertijd sloot de 'gecombineerde vakvereniging' zich aan bij de 'Landelijke Federatie van Metaalarbeiders', al bleven ook andere beroepsgroepen lid van de 'gecombineerde vakvereniging'. Waarschijnlijk werd voor hen geen contributie afgedragen aan de Federatie. Plaatselijke vakverenigingen verdwenen daarmee van de werf. De concurrentie

tussen de landelijke vakbonden en het voordeel van landelijke werklozenkassen braken het lokalisme af.⁷⁷⁰

Nu de directie weigerde met de bonden te onderhandelen, moest een indirecte weg gekozen worden. Intekenlijsten werden rondgestuurd om een loonsverhoging (15%) te vragen en een vergadering werd belegd om het verzoek kracht bij te zetten. In een manifest vielen de samenwerkende bonden nogmaals de kern aan. De directie dacht met een minimaal aanbod verdere escalatie te kunnen voorkomen. De kern kon het gebodene onmogelijk accepteren. De eis van de bonden kwam al neer op meer dan het dubbele voor de laagste loongroepen. 'Werkspoor' en 'Stork' waren bovendien veel royaler geweest dan 'de Schelde'. Na overleg met alle arbeidersvertegenwoordigers, die ook 15% vroegen, stelde de kern 10% voor. Dat kwam haar op niet malse kritiek van de bonden te staan: de kern was een stelletje onderkruipers. Opnieuw werden de eisen aan de directie gezonden en opnieuw weigerde de directie elk overleg. De bonden hadden veel te weinig leden om als gesprekspartner te kunnen optreden. De directie kwam zelfs niet volkomen tegemoet aan het matige voorstel van de kern. Zonder de arbeiders te raadplegen gaf de kern toe.⁷⁷¹

De loonsverhoging werd op weinig royale wijze doorgevoerd. Werklieden die zojuist gedemobiliseerd waren, werden overgeslagen. Zij hadden, vond de directie, de afgelopen loonsverhogingen (zogenaamde periodieke, of bekwaamheidsverhogingen) reeds gekregen, hoewel ze tijdens de mobilisatie niets hadden bijgeleerd dus ook niet meer waard waren geworden. Ook werd de loonsverhoging met de duurtetoeslag verdisconteerd, zodat sommigen niets of heel weinig vooruitgingen. Het maakte de kern niet populairder. Slechts 217 arbeiders gingen dat jaar stemmen. In sommige werkplaatsen (reparatiewinkel, modelmakerij, slijperij) stemde zelfs niemand.⁷⁷²

De bonden vielen stil. De weigerachtige houding van directie had ze gevoelig geraakt. Desondanks konden ze enige ledenwinst noteren. De CMB had eind april 1916 99 leden, de 'gecombineerde vakvereniging' 64, de ANMB 32 en St Eloy 26. In totaal dus 221 georganiseerde werklieden. Het is moeilijk te bepalen of de verdeeldheid onder de vakbonden de ledenwinst belemmerde. Men kan zich voorstellen dat krachtige gezamenlijke actie de vakbeweging sterker had doen groeien. Nu was die gezamenlijke actie er niet. Terwijl de samenwerkende bonden bezig waren 15% loonsverhoging binnen te halen, eiste de ANMB meer: 3 cent. Die eis lijkt bedoeld te zijn geweest om leden te winnen. Tegelijkertijd werd namelijk in een manifest gezegd dat de actie enkel succes kon hebben als iedereen lid werd van de ANMB. Intussen werden de concurrenten bekritiseerd. Vooral de Federatie: *'Holle woorden, maar daden niet één. Dit zijn de feiten getoetst aan de werkelijkheid'*, concludeerde Jaap van der Peijl. Juist Hooze van de Federatie was degene die bij de anderen het hardste pleitte voor samenwerking. De ANMB wilde er echter niets van weten.⁷⁷³

In april 1916 keerde 'de Schelde' 8% dividend uit en toen in juli bekend werd dat de prijzen sinds het uitbreken van de oorlog met 47% waren gestegen, hadden de bonden redenen genoeg om opnieuw looneisen te stellen. Op 12 juli, een dag nadat de ANMB een openbare vergadering had gehouden, stelden de samenwerkende bonden een pakket van eisen op: drie cent loonsverhoging, uitbetaling christelijke feestdagen, vier vakantiedagen en een vrije zaterdagmiddag. De twee

middelste eisen werden. Directe zuiverste verhogingen geschenken van uren te betalen weigerde met loonsverhoging stus opnieuw moest gebeuren.

'Veel volk' bonden schreef Janus Marinissen, naar binnenkort vaker beter af in de waarschuwen schouwd worden. Misschien. G.J. Bijla.

Velen waren king verwachten overgang naar instelling van Een grote roegunstige verhoging kas ongeveer drempel naar de Federatie. De Federatie Marinissen d.

Eind december aantal afdelingen lichtbeperking te drie alternatieven schaft. Smit gesneden. Nieuw ting betekende. De organisatie niet tegemoet nodig voor.

De hele Nieuw Het zag er maart 1917 commissie v leg voeren 'de Schelde' eenheid wer

middelste eisen zouden eerst na de grote staking van 1928 enigszins geregeld worden. Directeur Jan Smit had daarover namelijk een pertinent denkbeeld: de zuiverste verhoudingen werden verkregen wanneer werklieden en directie geen geschenken van elkaar aannamen. De directie diende bijgevolg alleen gewerkte uren te betalen. Eind augustus kwam de zaak in een stroomversnelling. Jan Smit weigerde met de bonden te onderhandelen, maar werkte intussen aan een nieuwe loonsverhoging. Die werd gegeven nadat de samenwerkende bonden op 25 augustus opnieuw een personeelsvergadering hadden gehouden over de vraag wat er moest gebeuren indien de directie bleef weigeren met hen te vergaderen.⁷⁷⁴

'Veel volk' schreef Jan Smit op het pamflet dat opriep tot die vergadering. De bonden schreven veel nieuwe leden in. Vooral de Federatie. Eind september had Janus Marinissen al ruim 150 nieuwe leden gewonnen. Smit begon zich zorgen te maken, naar hij tegen de kern zei vooral om de werklieden zelf. Hij verwachtte binnenkort wegens materialennood werkloosheid en achtte de werklieden dan beter af in de 'Scheldekas'. *'Daarom zou ik wel lust gevoelen om de mensen te waarschuwen tegen uittreding, maar dit gaat slecht, want natuurlijk zal dit beschouwd worden als vrees voor de vakbonden en kom ik in strijd met die bonden.'* Misschien kon de kern een waarschuwing doen uitgaan? Een nieuwe functie. G.J. Bijlaard meende dat het gerüchtencircuit het effectiefst zou zijn.⁷⁷⁵

Velen waren slechts naar de Federatie gegaan, dacht de kern, omdat zij een staking verwachtten, doch uit het personeelsarchief van 'de Schelde' blijkt dat de overgang naar de Federatie duurzamer was. Aan een referendum in 1917 over de instelling van een landelijke werklozenkas van de Federatie deden 129 leden mee. Een grote rol zal de lage contributie van de Federatie hebben gespeeld. Bij zeer gunstige verzekeringsvoorwaarden bedroeg de contributie voor haar werklozenkas ongeveer de helft van die van de andere bonden. Alleen al daarom was de drempel naar de Federatie kleiner dan naar de andere bonden. In het kielzog van de Federatie groeide echter ook de CMB. De beide andere bonden bleven achter. De Federatie werd al met al de grootste bond op 'de Schelde'. Voortaan zat Janus Marinissen de openbare vergaderingen van de samenwerkende bonden voor.⁷⁷⁶

Eind december diende zich de materialennood aan en moest de werf in een aantal afdelingen de arbeidstijd met vijf uur verkorten. Kolennood dwong tot lichtbeperking, zodat andere werktijden noodzakelijk werden. De directie werkte drie alternatieven uit, waaronder een oud plan: de afschaffing van de morgenschaft. Smit had zich nooit neergelegd bij het feit dat hem in 1906 de pas was afgesneden. Net als toen bleef de morgenschaft intact, maar de arbeidstijdverkorting betekende voor de arbeiders die het betrof een gevoelige inkomensverlaging. De organisaties konden weinig doen. De directie wilde de arbeiders financieel niet tegemoetkomen. Het jaar 1917 zou een moeilijk jaar worden en er was geld nodig voor de uitbreiding van de werf.⁷⁷⁷

De hele Nederlandse metaalindustrie begon te lijden onder de materialennood. Het zag er overal somber uit voor de arbeiders. Daarom besloot de ANMB in maart 1917 met de overige bonden samen te werken in een landelijke permanente commissie voor crisismaatregelen in de metaalindustrie. Deze moest tevens overleg voeren met de centrale overheid, die de grondstoffen distribueerde. Ook aan 'de Schelde' kwam een einde aan de schadelijke wedloop tussen de bonden. De eenheid werd juist op tijd hersteld, want de directie trof een bijzondere maatregel

voor de moeilijke tijden. Niet dat de 'Scheldekas' werd aangesloten bij het werkloosheidsbesluit 1917. Dat zou het Rijk te veel zeggenschap geven. *'Ik geloof'*, zei Smit, *'dat het beter is om ons, ter wille van fl 50,- per week toelage, niet aan handen en voeten te binden aan de Rijksvoorwaarden.'* Opeens werd de zuinigheid overboord gezet, maar op een andere manier kwam ze weer terug. De aandeelhouders besloten op voorstel van de directie in 1917 geen dividend te verdeelen, maar fl. 95000,- te reserveren voor crisisuitgaven. *'De werklieden moeten inzien, dat, als er nood is, de Maat[schapp]ij wat voor hen doet.'* Daarom stelde Jan Smit voor alsnog een werkloosheidsuitkering te geven voor niet-gewerkte uren (vier van de op dat moment al vervallen 8 voor 50% uitbetaald) en als de 'Scheldekas' leeg was de fl. 95000,- aan te spreken. Wie geen lid was van de 'Scheldekas' had ook geen recht op de uitkeringen.⁷⁷⁸

De bonden reageerden furieus. Dit was een rechtstreekse aanval. De fl. 95000,- winst was geproduceerd door alle arbeiders en dan ging het niet aan dat bedrag enkel uit te keren aan ongeorganiseerden. De bondswerklozenkassen mochten daarnaast pas uitkeren bij volledige werkloosheid. De ANMB bracht de zaak aan bij de permanente commissie. Andere bedrijven deden trouwens veel meer. Omdat 'de Schelde' zo ver achterlag weigerden zij verder te gaan. Daarom konden de bonden deze onverhoedse aanval van Smit allerm minst gebruiken. De permanente commissie vaardigde Hooze en Van der Houven (districtsbestuurder van de ANMB) af om met Smit te overleggen, doch beiden kwamen slechts tot de deurmat van het kantoor. Smit liet weten alleen met de eigen werklieden te onderhandelen. Betere opmaat had hij niet kunnen geven voor de protestvergadering op 5 april 1917, voorgezeten door Janus Marinissen. Een stampvol Concertgebouw nam een motie aan waarin gesproken werd van *'een lage aanslag'* op de vakbonden en dat de liefdadigheid der directie zover ging *'als de verdeeldheid onder haar personeel daardoor bevorderd wordt'*.⁷⁷⁹

Uit het personeelsarchief blijkt dat de 'Scheldekas' slechts een paar leden terugwon. De permanente commissie besloot na overleg met de afdelingsbesturen de actie zo krachtig mogelijk door te zetten. Ze stuurde de directie een brief, die onbeantwoord bleef. Op 8 mei had de commissie een onderhoud met de directeur van de arbeid, Van IJsselstein, die beloofde tussenbeide te zullen komen. Het had onmiddellijk gevolg: twee dagen later krabbelde de directie terug. De bij de 'Scheldekas' aangesloten arbeiders kregen slechts 1 uur extra uitgekeerd. Tegelijkertijd poogde de directie de aantrekkelijkheid van het fabrieksfonds te verhogen door te (laten) bepalen dat wie bij toetreding twee gulden betaalde, direct uitkeringsgerechtigd was. Bij de kassen van de vakbonden bestond een wachttijd. Ook dit besluit had blijkens het personeelsarchief geen resultaat. Integendeel de bonden bleven leden winnen. De 'gecombineerde vakvereniging' pareerde deze aanval bijvoorbeeld door de uitkeringen te verhogen tot 70% van het loon, waarvoor de contributie voor haar werkloosheidskas verhoogd werd.⁷⁸⁰

De invloed van de vakbeweging was groter geworden. De directie moest zelfs gedogen dat vakbondsbestuurders in een onderhandelingsdelegatie opgenomen werden. Dat gebeurde in de zaak van het aanvullingspensioenfonds, waar alles mee begonnen was. In januari 1917 had de kern een conceptreglement gepubliceerd. Daar schortte van alles aan, meenden de bonden en hielden openbare vergaderingen. Met name stak het dat de werf de beurs gesloten hield, terwijl de ar-

beiders w
5 mei hiel
dig man
weging sa
missie van
eind juni
beiders bi
delden, b
plan de aa
bleef daan
verhoging
stemde de
besloten o
den weer

Ten del
lieten het
werd aan
voor hun
bestonden
gehouden
grievens w
wel teken
bazen, de
cahier zo
niet van g
vergrote
scheve vo

Terzelf
Materiale
de werkw
heidsbesl
klik Nat
ling te tr
'skilled la
drukke ti
de' 30%
kloosheid
waarvan
gemeente
ging de k
de wet te
lonen uit
den ontb
een oud
de vakbo

De vak
van vorn

beiders wel betaalden en niets terugkregen wanneer ze elders gingen werken. Op 5 mei hield de kern een openbare vergadering waar voorzitter Herwig zo onhandig manoeuvreerde dat de vergadering besloot dat een commissie uit de vakbeweging samen met de kern een nieuw reglement moest opstellen. In deze commissie van 9 werden 4 hoofdbestuursleden gekozen. Deze commissie vergaderde eind juni met kern en Jan Smit opdat de werf alsnog eenzelfde bedrag als de arbeiders bijdroeg aan het fonds. Misschien wel omdat de bonden mee onderhandelden, bleef Jan Smit hardnekkig weigeren. Hij was na de fl. 95000,- niet van plan de aandeelhouders te vragen '*opnieuw geschenken aan het volk te doen*'. Hij bleef daarbij toen de kern hem later tegenwierp dat hij wel een algemene loonsverhoging toestond, maar zelfs het kleinste bedrag voor het fonds weigerde. Het stemde de bonden niet gunstig voor het fonds en na een openbare vergadering besloten de werfarbeiders met grote meerderheid de reeds gecontribueerde gelden weer te verdelen.⁷⁸¹

Ten dele had tot dit succes van de bonden bijgedragen dat zij niets onbeproefd lieten het gewonnen terrein te vergroten. De algemene loonsverhoging van juli werd aangegrepen om duidelijk te maken hoeveel méér andere bedrijven deden voor hun arbeiders. De directie moest de grieven eens vernemen die op de werf bestonden. Eind augustus werden drie groepsvergaderingen van werfarbeiders gehouden waar de bonden een flinke ledenwinst boekten (vooral de ANMB). De grieven werden geïnventariseerd: niet direct looneisen, maar -en dat is misschien wel tekenend- grieven over de behandeling op de werf, over de willekeur der bazen, de intensieve controle en het tarief- alias fooienstelsel. Een groot grievencahier zou aan de directie worden opgestuurd, maar het is daar waarschijnlijk niet van gekomen. Intussen begon de directie, als een impliciete erkenning van de vergrote macht der bonden, gedrukte mededelingen te verspreiden om onware en scheve voorstellingen tegen te gaan.⁷⁸²

Terzelfdertijd deed ze een voorlopig laatste poging de bonden te verzwakken. Materialennood dwong tot verdere werktijdverkorting. Eind oktober 1917 werd de werkweek teruggebracht naar 40 uur. Recht op hulp krachtens het werkloosheidsbesluit 1917 had 'de Schelde' niet. Daarom werd aangeklopt bij het 'Koninklijk Nationaal Steunfonds' en bij de gemeente om een gezamenlijke steunregeling te treffen. Het ging er vooral om, zei Jan Smit tegen de gemeenteraad, de '*skilled labourer*' voor de werf te behouden. Vertrok deze, dan zou de werf in de drukke tijd na de oorlog in moeilijkheden komen. In zijn voorstel zou 'de Schelde' 30% van het oude loon betalen, de gemeente en het KNS elk 15% en de werkloosheidskassen 10%. Schoorvoetend aanvaardde de gemeenteraad de regeling, waarvan de presentatie veel weg had van een overval door 'de Schelde'. Zowel gemeente als vakbonden moesten meedoen, anders, zo had het KNS bepaald, ging de hele regeling niet door. Op grond hiervan meende Smit ook de bonden de wet te kunnen voorschrijven: ze mochten niet meer en niet minder dan 2 uur-lonen uitbetalen aan hun leden op straffe dat deze de steun van 'de Schelde' zouden ontberen. Ook mochten arbeiders niet lid zijn van twee fondsen. Daarom, een oud streven van Smit, moest 'de Schelde' inzage hebben in de ledenlijsten van de vakbondsfondsen.

De vakbonden vonden beide laatste clausules onoverkomelijk. De eerste daarvan vormde een directe aanslag op het ledenbestand van de bonden en de tweede

een indirecte. Gesteld onder regeringstoezicht werden hun fondsen verplicht nieuwe leden eerst een half jaar te laten contribueren, alvorens ze tot uitkering konden overgaan. De 'Scheldekas' daarentegen gaf iedereen recht op een uitkering die de twee gulden entree plus acht maal de contributie (= 2% van het weekloon) had betaald. Zolang ze nog niet uitkeringsgerechtigd waren waren nieuwe leden van de vakbewegingsfondsen (het ging om 180 mensen) tevens lid van de 'Scheldekas'. Uiteraard konden de bonden ook moeilijk hun ledenlijsten overleggen. Voor de eerste maal kregen ze de kans rechtstreeks met de directie te overleggen en daarover waren ze niet weinig in hun nopjes. Op een zeer druk bezochte personeelsvergadering werd dit bericht met groot gejuich ontvangen. Tijdens dat overleg werden de moeilijkheden uit de weg geruimd terwijl de regering toestemming gaf aan nieuwe leden terstond uit te keren. De 'Scheldekas' won zodoende weinig leden terug. De steunregeling bleef tot maart 1918 van kracht. Toen deelden 'de Schelde' en het KNS de kosten. Veel langer had het voor de 'gecombineerde vakvereniging' ook niet moeten duren. Door de plotseling grote uitkeringen kreeg ze op een verschrikkelijke manier de rekening gepresenteerd voor haar vroegere optimisme. De vereniging was in maart zo goed als failliet. Een faillissement kon dankzij steun van de gemeente, ondanks verzet van Lindeijer en de zijnen, voorkomen worden.⁷⁸³

In maart 1918 volgde verdere werktijdverkorting. Samen met de gemeente werd een werkverschaffingsproject begonnen bij het fort De Nolle. In mei gingen 200 werklieden in de reserve. Voor vakbondsactie was weinig ruimte. De bonden boekten weinig of geen ledenwinst. Eerst in augustus kwam weer leven in de brouwerij toen Janus Marinissen ontslagen was omdat hij slapende was aangetroffen op zijn werk. Een harde straf, die door de vakbeweging werd gezien als wraakneming van de directie. Monddood werd Marinissen overigens niet gemaakt. Hij vervulde nog jaren functies in de syndicalistische metaalbewerkerbeweging en voorzag voortaan in zijn onderhoud door met groente en later haring te leuren. Hij werd één van die activisten in de vrij-socialistische beweging, die in hun nerinkje zelden hun waar zonder de goede boodschap verkochten.⁷⁸⁴

In twee jaar tijd was het aantal georganiseerden van ongeveer 100 op 600 gekomen. In april 1917 was de 'gecombineerde vakvereniging' met 204 leden de grootste bond op 'de Schelde'. De CMB (die 'de Heere Zebaoth' voortgaande groei had afgesmeekt) kwam met ongeveer 140 leden op een tweede plaats. Ook daarna, zo kan men uit het personeelsarchief van 'de Schelde' afleiden (exacte gegevens van de bond zelf ontbreken), bleef ze groter dan de ANMB, die vooral door de agitatie in augustus 1917 zou groeien tot tussen 120 en 130 leden. In hoeverre leden overgingen tussen de verschillende bonden zal ik in hoofdstuk 11 b uitwerken. Een zekere concurrentie was echter tussen de bonden voortdurend gaande. Met name tussen de 'gecombineerde vakvereniging' en de ANMB liepen de spanningen op in het tweede halfjaar van 1917.⁷⁸⁵

Niet alleen volwassen leden, je kon op je zeventiende lid van de 'gecombineerde vakvereniging' worden, traden in de rijen der syndicalisten. In oktober 1916 werd, na een redevoering van L.P. van Oorschot ook een jongerenorganisatie opgericht met 36 leden. Het is niet bekend of deze lang heeft bestaan. De 'gecombineerde vakvereniging' ontwikkelde zich van de vierde 'afdeling' van de Landelijke Federatie van Metaalbewerkeren in 1916 tot de tweede in grootte in juni 1917

en derde
organisa
juni 191
1918 een
daan. In
was aan
cursus
penning
die scho
re. In n
jaar de
(van de

Uiter
van De
wenhui
besloten
kings-ia
van het
cember
Vermeu
zoals B
ganisati
ven aan
vader e
digde z
Deze m
een arb
het kle
vakver

De i
den hu
met de
tot een
gever o
gen on
waren
zaam
singen
dieerd
zonder
Federa
en 3 te
hebben
bij aan
Res
werf
groei

en derde in juli 1918. Voor Zeeland was de 'gecombineerde vakvereniging' het organisatorische steunpunt voor de Federatie. Met behulp van Vlissingen werd in juni 1917 een federatie in Hansweert bij de werf 'Zeeland' opgericht en in juni 1918 een afdeling-Souburg. Aan de vorming van de leden werd nu ook iets gedaan. In december startte de vereniging een cursus Engels, waarvoor een leraar was aangezocht en waaraan 15 personen deelnamen. Het jaar daarop werd een cursus gehouden in vakbondsadministratie en boekhouden, gegeven door de penningmeester van het NAS, H. Maters. De omvang van de beweging vereiste die scholing, bovendien wilden oudere bestuurders het roer overgeven aan jongere. In november 1918 stapte Gerard Wisse op als penningmeester, nadat hij 20 jaar de penningen van metaalbewerksverenigingen in Vlissingen had beheerd (van de werklozenkas was V.d. Klift penningmeester).⁷⁸⁶

Uiteraard gingen de leden in vrij-socialistische richting. Van het feestnummer van *De Vrije Socialist* ter ere van de zeventigste verjaardag van Domela Nieuwenhuis werd voor ieder lid een exemplaar aangeschaft. Een maand later werd besloten een cursusvergadering te wijden aan de vraag *'Hoe brengen wij de stakings-idee onder de arbeiders in verband met den oorlog?'*, waarvoor Lansink jr van het NAS werd gevraagd. Om de daad bij het woord te voegen werden in december 1917 cadeautjes aangeschaft voor de dienstweigeraars Piet Zeeman en Jan Vermeulen die in de bomvrije kazerne zaten. Enkele oudere vrije socialisten, zoals Bart Legemate, Piet Sinke en Jozef van de Berg, bleven echter buiten de organisatie omdat ze daar principieel tegen waren geworden. *'Altijd trouw gebleven aan Domela Nieuwenhuis'*, verklaarde Jo van de Berg de houding van zijn vader en dat zal ook gegolden hebben voor Sinke en Legemate. De laatste verdedigde zijn opvattingen op de protestvergadering na het ontslag van Marinissen. Deze mannen lieten hun vrijheid door niets en niemand intomen, zelfs niet door een arbeidersorganisatie. Bij de grote staking van 1928 behoorde Piet Sinke tot het kleine groepje principiële dat vier maanden meestaakte zonder lid van een vakvereniging te zijn.⁷⁸⁷

De in de 'gecombineerde vakvereniging' georganiseerde metaalbewerks wilden hun organisatie wel uitbouwen. In de Landelijke Federatie stelden zij samen met de Utrechtse federatie voor om de plaatselijke werklozenkassen te bundelen tot een landelijke kas. Rotterdam en Amsterdam waren hier fel tegen. De werkgever of de staat moesten maar een premievrij pensioen uitkeren, vonden sommigen onder hen. Anderen, zoals de Rotterdamse syndicalist Chr. Markmann, waren bevreesd dat de beweging dan teveel meelopers binnenhaalde: *'beter langzaam groeien maar gezond, dan een snelle groei die ons doet verlammen'*. Vlissingen wierp echter tegen dat de nationale overheid enkel centrale kassen subsidieerde. Deze hadden het voordeel dat de leden naar elders konden verhuizen zonder verlies van uitkeringsrechten. Het voorstel werd op het congres van de Federatie aangenomen. In Vlissingen stemden bij het referendum 126 man voor en 3 tegen. Daarentegen wees de vereniging later een landelijke metaalcao af. *'Wij hebben de zelfstandigheid van de arbeiders zooveel mogelijk te bevorderen, wat bij aanvaarding van de overeenkomst niet het geval is.'*⁷⁸⁸

Resumerend: door de nood der tijden en de beroering op de werf sloten de werfarbeiders zich eindelijk aan bij de vakbonden. Een belangrijk element in de groei van de vakbeweging was de werkloosheidsverzekering. De 'Scheldekas'

had het voordeel van lage contributie en een gering risico dat de leden liepen. De vakbondskassen hadden het voordeel van de overheidssubsidies en van het feit dat ze landelijk waren, waardoor de leden bij verhuizing geen rechten verloren. Beide elementen brachten zelfs de syndicalisten ertoe ernstige bezwaren tegen de overheid en centralisatie van gelden in de eigen vakvereniging opzij te zetten. De Vlissingse afdeling speelde in dat proces een belangrijke rol. De tendens was naar centralisatie. Landelijke bonden kregen in Vlissingen een voet aan de grond en meer en meer mengden hoofdbesturen zich in de plaatselijke afdeling. Aan het eind van de oorlog hadden de bonden 50% van de werfarbeiders in hun gelederen, maar hun macht was aanmerkelijk kleiner. De directie zag vakbondsactiviteiten als een strijd om de macht op de werf en gaf de vakbeweging daarom geen millimeter toe. Ze voerde een zeer repressief beleid. Zodra een actief vakbondsleder de mogelijkheid bood, werd hij voor goed van de werf verwijderd. Marinissen was niet de enige. Met de kern als buffer, was de directie ongenaakbaar voor de bonden.

e. de bouwvakken

In het bouwvak deden zich dezelfde processen en moeilijkheden als op 'de Schelde' voor. Kort na het uitbreken van de oorlog zakte de bouwmarkt in. Niet dat er geen behoefte aan woningen bestond. De huisvesting van de arbeiders liet veel te wensen over. De invasie van de Belgen maakte de woningnood nog groter, maar de ondernemers durfden geen grote investeringen te doen. De bouwmaterialen stegen snel in prijs. Kon je bij de geldende bouwverordening nog voor schappelijke huren bouwen? Het gemeentebestuur en de aannemers beantwoordden die vraag met 'nee' en blokkeerden pogingen van de SDAP om van gemeentewege goedkope woningen te bouwen. Eerst nadat de bouwverordening was versoepeld, ontwikkelden de woningbouwverenigingen hun tuinstad-projecten. Eind 1916 werden de kredieten daarvoor gegeven, maar toen heerste materialen nood. Wat de bouwvakkers veel werk had moeten opleveren, vorderde daardoor traag.⁷⁸⁹

De inkomens van de bouwvakkers stonden bij zoveel slapte en stijgende prijzen onder druk. Pas 17 januari 1916 erkende 'Bouwkring' de nood door een loonsverhoging van 2 cent te geven. De patroonsvereniging liep achter op andere bedrijven in de stad. Vervolgens moesten de bouwvakkers lange tijd op een nieuwe loonsverhoging wachten, terwijl andere bedrijven zoals de werf de lonen wel verhoogden. De loonverhouding tussen werf en stad werd zodoende gewijzigd. Dat alleen al deed de timmerlieden in september 1916 vragen om 3 cent loonsverhoging. Hoe ondertekenden ze zo'n verzoek, nu werk schaars was? Dirk Romijn: *'En toen was er de voorzitter, de oude Jan Post, en die maakte een cirkel. Geen mens wou bovenaan de lijst staan natuurlijk. Allemaal stonden ze in een cirkel en toen is die aanvraag bij 'Bouwkring' ingediend. Nou, dat was nul op het rekest natuurlijk.'* Een maand later was nog niets beslist. Net als in 1896 moesten de timmerlieden andere maatregelen nemen. Ze vroegen de Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders, waar hun oude kameraad Gerard Angenent de voorzittershamer hanteerde, om een spreker. Bernard Lansink jr kwam; Dirk Romijn bevond zich onder zijn gehoor: *'Toen moest die vakbond dan opgericht worden in een zaaltje van 'De Broederband'. De een zat op de trogtrommels en de ander*

*op de tafel en die dan tens
gaan. We bl
werd die af
Samenwerki
seizoen was
door voorli
gunstig te s
hielden het
Het hele jaa*

*Eerst in j
van de bou
ze voor een
verhouding
op zijn min
van de loop
van de afsp
vakkers vo
radicale afs
lijn hiermee
opperlieden
beidsvoorw
schaffen, 'o
in het bedr
ken, waarin
beroep, ing
waren? Of
al veel lang
van geest is*

*De agita
De meeste
moderne b
de VBB ni
ders bleve
ling van d
lijk stapte
over, maar
1917 17. M
Christelijk
bouwvak
tal groeide*

*De NCI
was het mi
krigen'. V
schilders t
den boven
schilderva*

op de tafel en alles zat onder het meel. Toen hield die man zijn rede en degenen die dan tenslotte lid wilden worden konden blijven zitten. De rest mocht weggaan. We bleven allemaal zitten natuurlijk, eej. We werden allemaal lid en toen werd die afdeling opgericht.' Met 21 leden, een dag later waren het er al 27. 'Door Samenwerking Verbetering' (DSV) noemde de bouwvakkersfederatie zich. Het seizoen was voor staken echter totaal ongeschikt. Daarom poogde de federatie door voorlichting het publiek, dat de loonsverhoging uiteindelijk betalen moest, gunstig te stemmen en zo de patroons een argument uit handen te slaan. Deze hielden het echter op 1 cent, welke verhoging niet eens alle patroons invoerden. Het hele jaar 1917 poogde de federatie tevergeefs hoger loon te krijgen.⁷⁹⁰

Eerst in juni 1918 gingen de lonen fors omhoog. Dat gebeurde na een verzoek van de bouwvakkers dat om een aantal redenen bijzonder is. Ten eerste stelden ze voor een cao af te sluiten. Dat leek hen de meest moderne manier de arbeidsverhoudingen te regelen. Gezien de weerzin van syndicalisten tegen cao's was dit op zijn minst opmerkelijk. Het Vlissingse voorstel bevatte echter geen bepaling van de looptijd, terwijl anderzijds het voordeel van een cao was dat de naleving van de afspraken beter afgedwongen kon worden. Vervolgens stelden de bouwvakkers voor om alle geschoolden evenveel te betalen, hetgeen neerkwam op een radicale afschaffing van het traditionele onderscheid tussen de vakken. Geheel in lijn hiermee was het verzoek de verschillen tussen de geschoolde vaklieden en de opperlieden zo gering mogelijk te maken. Ook ten aanzien van de overige arbeidsvoorwaarden werd voorgesteld onderscheidingen tussen de vakken af te schaffen, *'omdat de behoefte voor ons levensonderhoud en de positie die door ons in het bedrijf wordt ingenomen, voor allen vrijwel gelijk is.'* Was dit nieuwe denken, waarin de arbeider beschouwd naar zijn klassepunt in plaats van naar zijn beroep, ingegeven door het feit dat in DSV (vrijwel) alle beroepen verenigd waren? Of was het een gevolg van de aansluiting bij de Landelijke Federatie, die al veel langer zo redeneerde? Het is niet meer na te gaan, maar de verandering van geest is opmerkelijk. Een cao werd overigens niet afgesloten.⁷⁹¹

De agitatie legde DSV geen windeieren. Het ledental steeg tot 100 in juli 1918. De meeste bouwvakkers bleven in syndicalistisch vaarwater. Een verzoek van de moderne bouwvakarbeidersbond om een afdeling te helpen oprichten werd door de VBB niet eens ingewilligd *'om reden de Vrije nogal sterk zijn'*. Alleen de schilders bleven vrijwel geheel buiten DSV. Nadat DSV was opgericht sloot de afdeling van de 'Nederlandsche Schildersgezellenbond' zich aan bij de VBB. Mogelijk stapten meer syndicalistisch georiënteerde schilders als J.J. de Raad naar DSV over, maar dat is niet bekend. In mei 1916 had de afdeling 16 leden, op 1 januari 1917 17. Naast deze werd op 8 juni 1916 een afdeling van de 'Nederlandsche Christelijke Bouwarbeidersbond' (NCB) opgericht. Deze stond open voor alle bouwvakkers, maar de eerste jaren zaten er voornamelijk schilders in. Het ledental groeide in het eerste jaar van 6 tot 12.⁷⁹²

De NCB-afdeling was opgericht vanwege de financiële nood, want *'natuurlijk was het niet alleen het doel van meer leden te werven, maar ook om meer loon te krijgen'*. Vlak voor het winterseizoen vroeg de afdeling samen met de moderne schilders twee cent loonsverhoging, waarop de patroons één cent gaven. Ze wilden bovendien enkel met de lokale bonden praten. Eens te meer bleek dat in het schildervak heel weinig ruimte was voor looneisen. In het algemeen gingen de

gers. Naast beïnvloeding van het prijsbeleid voerden de afzonderlijke bonden de eigenlijke vakbondsstrijd. De typografen staakten in 1916 met succes bij de drukkerij van Wegeling voor hoger loon. De spoorwegmannen behaalden in juli 1917 en april 1918 successen bij de tram: loonsverhogingen en een werkliedenreglement. Intern werd het beleid van voor de oorlog doorgetrokken. A.C. de Baare bleef zijn wintercursussen (lezen, rekenen en schrijven) geven. Eerst in de winter van 1917 op 1918 stopte hij hiermee, misschien was hij moedeloos geworden. Toen in september 1918 de typograaf Goedhart voorstelde dat de VBB een cursus vreemde talen organiseerde, schreef de notulist: *'de Voorzitter zegd, dat er voor de Nederlandsche taal nog te weinig ambiessi is laat staan in vreemde talen'*.⁷⁹⁵

Tussen de verschillende richtingen in de vakbeweging werd de concurrentiestrijd om de ongeorganiseerde arbeider scherper. Ten dele was dit een gevolg van de nationale concurrentie tussen de vakbonden. Ten dele ook van een sterker verzuilingsdrang in Vlissingen zelf. De opdeling van Nederland in verzuilde organisaties om minstens de eigen achterban (of mogelijke achterban) te behouden tegen het oprukken van andere richtingen, begon serieuze vormen aan te nemen. De centralisatie in de vakbeweging speelde hierin zeker een rol, maar dat het verzuilingsproces samenviel met de komst van het algemeen kiesrecht is minstens een zo interessant verband. In Vlissingen ontplooidde elke plaatselijke 'vakcentrale' zijn verzuilende organisatie-activiteiten. Zo werd door de VBB een afdeling van de moderne kleermakersbond opgericht in reactie op een afdeling van de CNV-bond, welke op 30 juli 1918 met 19 leden opgericht was.

'Gedeelde vakbeweging, een eisch', was de leus waaronder men in die kringen aan uitbreiding van de organisaties werkte. Daarom werd in november een afdeling van de christelijke typografenbond opgericht, met slechts 5 leden. Daarnaast bestond een afdeling van de 'Christelijke bond voor handels- en kantoorbedienden' met 6 leden. Net als bij de modernen poogden ook in het confessionele kamp landelijke bonden afdelingen in Vlissingen te stichten. De protestantse gebruikten liever de diensten van afdelingen van bevriende bonden, zoals in Vlissingen de NCB, dan van het ChrPAS/CBB waar ook katholieke organisaties deel van uitmaakten. Zo kreeg de NCB-afdeling in september 1917 het verzoek mee te werken aan de oprichting van een afdeling van de 'Christelijke haven- en transportarbeidersbond'. Vervolgens kwam de chr. zeeliedenbond. Een jaar later ging het om de 'Christelijke bond voor voedings- en genotsmiddelen'. In de tweede helft van 1918 raakte de toename van het aantal christelijke vakverenigingen in een stroomversnelling. Naast de kleermakersbond werden toen afdelingen van de 'Chr. bond voor kantoor-, handels- en winkelbedienden' opgericht met 14 leden en van de 'Chr. bond van gemeentewerklieden' met 10 leden.⁷⁹⁶

Voor de arbeiderszaak betekende deze verzuiling een breken van krachten, soms over minuscule organisaties. In het protestantse kamp betekende het oprichten van vakverenigingen tevens een verschuiving van de oude 'stands'-organisatie naar de modernere vakorganisatie. De 'Patrimonium'-afdeling maakte moeilijke tijden door. In 1915 verkeerde ze in crisis met een bestuur dat van roestige rust een deugd maakte. *'Wat moet Ds. Talma wel van de afd. Vlissingen denken!'*, riep een vertwijfelde Willem Wattel uit Middelburg uit. Het ledental daalde dat jaar van 105 naar 79. Eerst toen eind 1916 de typograaf J. Marijs het

secretariaat overnam kwam weer wat leven in de afdeling.⁷⁹⁷

De katholieken bleven achter bij de protestanten en de modernen. Behalve 'St Eloy' had men nog de afdeling Middelburg-Vlissingen van de vakbond 'St Raphaël' (voor spoorwegaarbeiders), welke eind 1916 40 leden had. De activiteiten van deze bond waren geheel afhankelijk van zijn voorzitter, C.F.A. Bodden. Toen deze Vlissingen verlaten had werd van 'St Raphaël' weinig vernomen. Hetzelfde geldt voor de r.k. zeeliedenbond, een ander produkt van Bodden. Tenslotte was er een afdelinkje van de 'R.K. bond van bakkers en van cacao-, chocolade- en suikerwerkers' bestaande uit drie leden. Bodden probeerde ook vanuit de 'R.K. Volksbond' de katholieke vakbeweging verder uit te bouwen. In 1916 werd het huishoudelijk reglement van de bond gewijzigd, zeer tot genoegen van de pastoor (die herinnerde aan dr Alphons Ariëns' woorden '*dat de volkerenslag tussen Christendom en anti-Christendom zal geleverd worden op het terrein der vakbeweging*'), zodat ieder lid verplicht was lid te worden van een r.k. vakvereniging. Op 21 september 1917 werd een nieuw program van actie opgesteld. Overal moesten besturen en leden de bond en zijn onderafdelingen propageren en tegenover zogenaamde neutrale kranten katholieke aanbevelen. Op alle vergaderingen moest aangedrongen worden *De Volksbanier*, het bondsblad, goed te lezen. Ook werd besloten een jeugdorganisatie op te richten. Deze wijzigingen stonden in verband met de invoering van het algemeen (mannen-)kiesrecht. In 1918 zouden voor het eerst kamerverkiezingen gehouden worden naar de nieuwe kiesrechtregeling. Waarschijnlijk hebben ze echter leden afgeschrikt. Op de jaarvergadering van 1917 waren van de 200 leden nog geen 25 aanwezig, terwijl het ledental in 1918 terugliep tot 165. Er kwamen dan ook maar weinig nieuwe katholieke vakverenigingen van de grond: eind 1917 werd een bouwvakkersvereniging opgericht en in maart 1918 een afdeling van de 'r.k. transportarbeidersbond'.⁷⁹⁸

De katholieke bouwvakkersafdeling was overigens een treffend voorbeeld van de verzuilende activiteit van de Volksbond. De NCB-afdeling was opgericht door katholieken en protestanten samen. De katholieken Joh. Scheepers en L.J. Benée, die samen met het lid Jansen het organisatiecomité hadden gevormd, waren eerste en tweede voorzitter geworden. De vergaderingen werden met een gebruikelijk formulier-gebed geopend en niets wijst op spanningen tussen beide geloofsrichtingen. Gezamenlijk trachtten de leden op verzoek van het hoofdbestuur verkeerd georganiseerd uit de Federatie te halen. Doch een jaar later, september 1917, traden de katholieke leden uit de afdeling. Ook interconfessionalisme werd door de katholieken niet gedoogd. De overigen vernamen het bericht '*tot ons spijt*'. Scheepers, zo staat in de notulen, '*had er ook eendeels spijt van hij bevond het hier met zijn schilders collegas wel naar zijn zin*'. De pit die de NCB-afdeling kenmerkte verdween met de katholieken, zonder dat deze terugkwam in de katholieke bouwvakkersbond. Voortaan kende Vlissingen twee confessionele bouwvakkersbondjes die meer bestonden om het contact met andersdenkenden te verhinderen, dan om de belangen van de arbeiders te verdedigen.⁷⁹⁹

De syndicalisten hielden gelijke tred met de andere arbeidersorganisaties. Het PAS sprak in mei 1918 over 600 leden, maar een optelsom leert dat het ongeveer 670 waren. Daarvan waren zo'n 490 mensen georganiseerd in vakbonden, zodat

het PAS o
(800 leden
(door 'Pa
dan de sy
uit als VE
bonden a
Daarnaast
vies verst
vakbonds
steun kre
moedelijk
steunlijste

Naast l
de fabriek
waren) vo
bond 'De
ANZB ge
bedrijf no
waren. D
syndicalis
ANZB lo
noemd w
de.⁸⁰¹

Net als
dicalistisc
venarbeid
loten. Zi
narbeiden
Vlissingen
voorstel a
te gunnen
stemming
dan kond
lenwerke
van min
tie-princi
naar Vli
lost. In A
tarbeiden

De syn
venarbeid
kant. San
zou wel
maar nu
delijk we
J.G. van
den. In p

het PAS ongeveer even groot was als de VBB. De CBB was beduidend groter (800 leden), maar wanneer we rekening houden met dubbele lidmaatschappen (door 'Patrimonium' en Volksbond), zal de CBB 60 leden meer hebben gehad dan de syndicalistische vakbonden in het PAS. Het PAS voerde dezelfde taken uit als VBB en CBB. We zagen dat het iets later dan beide andere bestuurdersbonden adressen aan de gemeente ging sturen inzake de levensmiddelen nood. Daarnaast zorgde het ook voor rechtskundig advies. Het is onbekend wie dit advies verstrekke. Ook had het PAS een weerstandskas waaruit arbeiders die om vakbondsactiviteiten geslachtofferden waren gedurende negen weken tien gulden steun kregen. Uit deze kas werd ook geld overgemaakt aan stakers elders. Vermoedelijk droeg Gerard Wisse zorg voor de gelden. Janus Marinissen liep met steunlijsten.⁸⁰⁰

Naast bouwvakkers en metaalbewerkers (die behalve op 'de Schelde' ook op de fabriek van de 'Ned. Petrolie- en Asphaltmaatschappij' (NedPAM) actief waren) vormde de ANZB een grote organisatie in het PAS. Terwijl de NVV-bond 'De Volharding' sterk terugliep (in 1918 hoogstens 20 leden), leek het of de ANZB geen last had van de moeilijkheden bij de 'Zeeland'. In juli 1918 had het bedrijf nog 250 man in dienst, waarvan 205 lid van syndicalistische organisaties waren. De ANZB had 120 zeelieden ingelijfd, terwijl 70 havenarbeiders in de syndicalistische havenarbeidersorganisatie onderdak vonden. Het lukte de ANZB loonsverhogingen af te dwingen, maar een succes kunnen deze enkel genoemd worden in het licht van de moeilijke positie waarin de 'Zeeland' verkeerde.⁸⁰¹

Net als in 1902 waren de havenarbeiders in de oorlog het slechtste af. De syndicalistische havenarbeidersorganisatie had haar leden vooral onder de losse havenarbeiders en onder de kolenwerkers, die voor 'Zeeland' en gasfabriek kolen losten. Zij ondervonden sterke concurrentie van andere arbeiders, zoals boerenarbeiders uit Ritthem en Souburg. Die drukten vooral bij baas Meijboom de Vlissingers nogal eens uit het werk. Pas in maart 1918 nam de gemeenteraad een voorstel aan om de lonen te verhogen en het werk eerst aan Vlissingse arbeiders te gunnen. Met de andere werkgevers in de haven was het moeilijker tot overeenstemming te komen. Daarvoor was nog wel eens een staking nodig, maar zelfs dan konden de arbeiders niet voorkomen dat lonen verlaagd werden of vaste kolenwerkers hun losse collega's het werk uit handen namen. Bij deze mensen, die van minimale inkomsten moesten rondkomen, bleek het zeer moeilijk organisatie-principes te handhaven. In september 1918 werden twee schepen met fruit, naar Vlissingen uitgeweken wegens een havenarbeidersstaking in Rotterdam, gelost. In Amsterdam deed men het ook, verdedigde de afdeling van de transportarbeidersfederatie zich.⁸⁰²

De syndicalisten botsten op vakbondsterrein vooral met de modernen. De havenarbeiders en de ANZB waren zeer tegen sociaal-democraten en NVV-ers gekant. Samenwerking met hen? *'Neen, dat kan je niet met zulke mensen. Dat zou wel gaan als het was zooals bij de onafhankelijken, als de leden baas zijn, maar nu het bestuur de baas is kan zulks niet'*, meende een ANZB-lid. Herhaaldelijk werkten beide richtingen elkaar tegen. In maart 1915 verhinderde de VBB J.G. van Zelm een afdeling op te richten van de federatie van gemeentewerklinden. In plaats daarvan werd even later een afdeling van de moderne bond van ge-

meentewerklieden opgericht, die -rond de twintig man sterk- met wisselend succes de belangen van de gemeentewerklieden behartigde.⁸⁰³

Omgekeerd was de uitkomst toen de VBB een jaar later een afdeling van de moderne bond van arbeiders in het bakkers-, chocolade- en suikerwerkersbedrijf probeerde op te richten. Na een redevoering van de secretaris van deze bond, de Amsterdammer Is. Goudsmit, werd wel een afdelinkje van 6 leden opgericht, doch er kwam niets van. C. Th. Post en L.P. van Oorschot, beiden in dienst van 'De Broederband', richtten binnen een week een tegenhanger op, 'Streven naar Verbetering', waar zich ook de in de moderne bond georganiseerden bij aansloten. SNV zou een plaatselijke vereniging zijn, vrij van de dictatoriale banden die de moderne organisaties zo knelden, maar sloot zich een paar maanden later wel aan bij het PAS. De druiven waren zuur voor König en de zijnen. Ze verweten Van Oorschot misbruik te maken van de onkunde van de bakkersgezellen. Doch Van Oorschot manoeuvreerde te slim voor hen. Hij beloofde dat Goudsmit voor de vereniging zou mogen spreken, wanneer de vraag van landelijke aansluiting ter sprake kwam. Doch na de aansluiting bij het PAS sloot SNV zich in april 1917 zonder Goudsmit te horen aan bij de 'Landelijke Federatie van Arbeiders in de Voedings- en Genotsmiddelenindustrie'. Ze had 25 leden en wist dat jaar behoorlijke loonsverhogingen te bewerken.⁸⁰⁴

De groei van het aantal vakorganisaties zowel als van hun ledental was onmiskenbaar. Duidelijker dan voor de oorlog kwam de verzuiling op. Ten dele werd deze veroorzaakt door de concurrentieslag tussen de landelijke bonden. De syndicalisten wisten hun positie in de vakbeweging uit te bouwen. Ze sloten aan bij de wens van veel arbeiders de beslissingsbevoegdheid over vakbondszaken zoveel mogelijk bij zichzelf te houden. Maar ook in de syndicalistische beweging begon het vanzelf te spreken om je aan te sluiten bij een landelijke federatie.

De groei van de syndicalistische vakbeweging vormde de basis voor de opbloei van het vrije socialisme in Vlissingen in het algemeen. De afdeling van 'De Dageraad' had eind 1916 bijvoorbeeld 56 leden (in grootte de vierde afdeling van het land), terwijl op haar vergaderingen soms meer dan 200 mensen kwamen. De afdeling verzette zich tegen de verzuilende activiteiten van protestanten en katholieken. Die van de laatsten het meest. De katholieken begonnen na 1917 met verdubbelde kracht hun kudde af te houden van verkeer met andersdenkenden. De activiteiten van de Volksbond maakten onderdeel uit van een groter offensief. In het begin van 1917 werd door de katholieke lees- en propagandaclub 'St. Thomas van Aquino' een circulaire verspreid met als titel 'Zie toe met wien gij trouwt', terwijl de meisjes van de R.K. zusterschool in de Breestraat verboden werd te spelen met kinderen van een ander geloof. Tegen het aankweken van dergelijke godsdiensthaat, zoals zij het noemde, maakte de afdeling van 'De Dageraad' front. Zodra de circulaire was verspreid liet ze de gewezen priester Jos. van Veen spreken op een vergadering, welke druk bezocht was. Althans volgens de Dageraadsmensen, want de *Vlissingsche Courant* weigerde een verslag van de vergadering te maken. Ze wilde aanvankelijk zelfs geen advertentie opnemen. Ook sloot ze later haar kolommen, toen de afdeling zich wilde verweren tegen R.G. van Nieuwkuijk.⁸⁰⁵

De afdeling bestreed niet alleen de katholieken, ze discussieerde ook met ver-

tegenwoordige zoals de HBS-singen'. In de raadsvoorzitter thecaris van de cultureel terre houden, terw cursus gaf ove

Van de dien kreeg ook Vlis ne de reeds ge steunen werd Anti-Militaris een tijdje in d zette de club hield zich voo zoeken en van voor een dien ook een eigen timmerman Ja maar het onb plicht zingen tien maanden telijk werd ing

'Dat waren Oorschot zich in februari 19 151 naar 195. Socialistische strijden tegen vooral bezig poogde die te daartoe de ha voor lagere g niging voorn ster was de v cretaresse de Oorschot bes niging, die zic litiek. Op 1 a ze samen met De voorzitste ans-Timmer, oorlog: 'Met maakt en ook en om brood'

Verbonden

tegenwoordigers van een hernieuwde belangstelling voor oosterse filosofieën, zoals de HBS-leraar D.H. Prins, oprichter van het 'Theosofisch Centrum Vlissingen'. In de discussies met de theosofen trad naast Jan Hoving, de latere Dageraadsvoorzitter en gewezen theosoof, voor het eerst J.A. de Hondt op, de bibliothecaris van de openbare bibliotheek. 'De Dageraad' begon zich ook op breder cultureel terrein te bewegen: in november 1917 werd een Multatuli-avond gehouden, terwijl in april 1918 de latere leider van de AJC, Klaas Toornstra, een cursus gaf over Nederlandse literatuur.⁸⁰⁶

Van de dienstweigeraars die in steeds groter getale op het toneel verschenen, kreeg ook Vlissingen zijn deel. In september 1917 werden in de Bomvrije kazerne de reeds genoemde Piet Zeeman en Jan Vermeulen gevangen gezet. Om hen te steunen werd eind september na een rede van Van Oorschot met 17 leden een Anti-Militaristische Propagandaclub opgericht. P.M. Proost, die dezelfde post een tijdje in de metaalbewerksfederatie vervulde, was secretaris. In zekere zin zette de club het werk voort van het agitatiecomité tegen de oorlog, want hij hield zich vooral bezig met het welzijn van beide dienstweigeraars door ze te bezoeken en van lectuur te voorzien. In februari 1918 werden kleren ingezameld voor een dienstweigeraar uit Groede, Hendrik Luteijn. Vanaf juni 1918 kon men ook een eigen Vlissingse dienstweigeraar steunen: Jan Post jr, een zoon van de timmerman Jan Post. Junior was het leger ingegaan om de soldaten te bewerken, maar het onbegrip, de tegenkating, de officieren en de tucht (vooral het verplicht zingen van vaderlandslievende liederen) werden hem gauw te veel. Hij zat tien maanden in de gevangenis, waarna hij in een stampvol Concertgebouw feestelijk werd ingehaald.⁸⁰⁷

'Dat waren de vrouwen van al die domme mannen', herinnerde Geert van Oorschot zich vagelijk de syndicalistische vrouwenvereniging 'Vooruitgang', die in februari 1918 werd opgericht. In een maand tijd groeide het ledental aan van 151 naar 195. De vereniging sloot zich aan bij het PAS en bij de 'Revolutionair-Socialistische Vrouwenbond', welke op 22 april 1917 was opgericht. Deze wilde strijden tegen kapitalisme en militarisme. De Vlissingse vereniging hield zich vooral bezig met de gevolgen van de oorlog: de levensmiddelenvoorziening. Ze poogde die te verruimen en goedkoper te maken en kreeg op een verzoekschrift daartoe de handtekeningen van 857 andere vrouwen. Eind mei 1918 ageerde ze voor lagere gasprijzen voor de lagere inkomens. Waarschijnlijk bestond de vereniging voornamelijk uit echtgenotes van georganiseerde syndicalisten (voorzitter was de vrouw van Lolke Hofman -een dochter van Lodewijk Mieremet-, secretaresse de vrouw van C. Th. Post), maar voor het negatieve oordeel van Van Oorschot bestaat geen reden. 'Vooruitgang' was een zelfstandig handelende vereniging, die zich niet alleen maar bewoog op het gebied van de levensmiddelenpolitiek. Op 1 augustus, het was 4 jaar geleden dat de oorlog was uitgebroken, hield ze samen met de AMPC een grote openbare vergadering in het Concertgebouw. De voorzitter van de 'Revolutionair-Socialistische Vrouwenbond', mevr. Koomans-Timmer, hekelde bij die gelegenheid de rol van de sociaal-democraten in de oorlog: *'Met de contributie-centen van de arbeiders worden er kanonnen gemaakt en ook granaten en als dan hun leden van den honger in opstand komen en om brood vragen, dan krijgen ze voor hun contributie-centen lood.'*⁸⁰⁸

Verbonden met de vrij-socialistische beweging was tenslotte de Esperantisten-

club die in oktober 1916 zijn tweede cursus hield, gegeven door een onderwijzer uit Souburg, P. Zegelaar. In 1917 traden 16 nieuwe esperantisten toe tot de club.⁸⁰⁹

g. slot

De moeilijke toestand als gevolg van de oorlog veranderde veel in Vlissingen dat voorheen onwrikbaar leek. Sommige veranderingen probeerde men na de oorlog weer af te schaffen. Dit betrof vooral elementen van de verzorgingsstaat die ondanks het verzet van bestuurders en burgerlijke weldadigheidsverenigingen tot stand was gekomen.

De SDAP werd een volwaardige partner in de Vlissingse politiek. Dit hoorde bij wat men een politieke generatiewisseling kan noemen. De oorlog toonde niet alleen de gedateerdheid van het oude (liberale) economische bestel aan (Von der Dunk), tegelijkertijd verdween ook de oude liberale garde. Een politieke cultuur ging voorbij. Men werd niet meer gekozen als persoon, maar op politieke (of godsdienstige) overtuiging. Standsaanhankelijkheid maakte plaats voor die aan nationale politieke bewegingen. Het liberalisme als politieke macht verdween met de oude politieke cultuur. Voortaan waren liberalen en sociaal-democraten tot een verstandshuwelijk veroordeeld, wilden ze het overwicht behouden op de confessionelen. De vrucht van dit verstandshuwelijk was de erkenning van de SDAP als politieke factor. Aan de boycot van sociaal-democraten in de gemeentelijke politiek kwam een einde. Van hun kant integreerden de SDAP-ers snel in de plaatselijke politiek. In 1917 zetten ze zelfs belangrijke principes overboord en stemden ze mee bij de wethoudersverkiezingen.

Buiten de politiek werden de sociaal-democraten minder geaccepteerd. In particuliere hulporganisaties en ook in het gemeentelijk hulpbeleid kregen ze pas invloed toen de toestand onhoudbaar werd. Geen gemakkelijk moment. De populariteit van de SDAP leed onder de verantwoordelijkheid die zij op zich had genomen. Gezien de omstandigheden deden de SDAP-ers nuttig werk. Zonder hen waren allerlei voorzieningen in Vlissingen slechter geweest. Mocht de oorlogsnood dwingen tot uitbreiding van de taak van de overheid, de SDAP speelde een katalyserende rol. De Vlissingse SDAP-ers bleken bovendien loyale bestuurders, die hun kritiek op de lokale overheid staakten zodra ze zelf het beleid mee bepaalden. Ook de actie van de moderne vakbeweging op het gebied van voorzieningen werd vanaf dat moment merkbaar ingeperkt. Het perspectief van een geheel andere, nieuwe maatschappij werd door de partij eerst opgeschort tot na de oorlog en vervolgens feitelijk vergeten. De stemming in 1918 over het aanvaarden van ministeriële verantwoordelijkheid tekent de verandering. Deze verandering stond haaks op de revolutionaire omwenteling die in november 1918 binnen handbereik leek.

Uitbreiding van de rol van de overheid en integratie van de sociaal-democratie in de (stads-)politiek zijn twee van de veranderingen die de oorlog teweegbracht. Een derde is de centralisatie op velerlei terrein. In 1917 werd voor het laatst de gemeentelijke accijns op gedestilleerd geheven. Dat was meer dan een aanslag op de gemeentelijke financiën. Het was een teken dat de gemeentelijke autonomie verder werd beperkt. 'Den Haag' ging een steeds groter rol spelen in de gemeentelijke politiek. Centralisatie kenmerkt ook de ontwikkeling van de vakbeweging gedurende de oorlog. Door de nood der tijden waren meer arbeiders bereid toe

te treden
rein van
klooshe
(evenals
geld we
bewegin
belangri
weinig
bonden
ting bij
te verg
sklasse
den, de

De w
bouwva
van 'de
ve bel
de bond

Wat d
arbeide
het doe
skasse
delijk w
was vo
metaal
tegen d
toe in V
het alge
sche be
satie in
pij die

De m
dat hij
arbeide
voor de
dijheid
geleid
vlewen
ningen
zo een
kracht
de inha

Cent
maat m
nend
niet. Ze

te treden tot de vakbeweging, vooral door de voordelen die zij bood op het terrein van de werkloosheidsverzekering. De wijze waarop minister Treub de werkloosheidsverzekering had geregeld maakte landelijke verbanden aantrekkelijk (evenals het feit dat allerlei andere zaken in de schaarste-economie centraal geregeld werden), maar versterkte concurrentiestrijd tussen de richtingen in de vakbeweging doordat overal de arbeiders in beweging kwamen, was een minstens zo belangrijke factor. Voorts stimuleerde het algemeen kiesrecht de verzuilers niet weinig. Het is bij de katholieken vrij gemakkelijk terug te vinden. Nationale bonden richtten afdelingen op, of lijdten plaatselijke verenigingen in. De aansluiting bij landelijke bonden leek de macht van de arbeidersbeweging in Vlissingen te vergroten, maar het is niet onmogelijk dat juist de verzuiling van de arbeidersklasse, die het gevolg was van de concurrentiestrijd tussen deze landelijke bonden, de plaatselijke arbeidersbeweging verzwakte.

De werkgevers in Vlissingen poogden het organisatieleven tegen te gaan. De bouwvakpatroons wilden alleen met lokale bonden onderhandelen en Jan Smit van 'de Schelde' verzette zich zelfs tegen vakbonden überhaupt. Zijn conservatieve beleid, erop gericht de macht op de werf te houden, beperkte de invloed van de bonden, maar kon hun groei niet verbinderen.

Wat de syndicalisten betreft, zij groeiden mee met de andere richtingen in de arbeidersbeweging. Ook zij zetten door de nood een aantal principes overboord: het doen van verzoekschriften aan de politiek, het opzetten van werkloosheidskassen. Ook zij sloten zich aan bij landelijke organisaties, maar het was een landelijk verband dat grote waarde hechtte aan plaatselijke autonomie. In die zin was voor hen de overgang minder groot dan bijvoorbeeld voor de christelijke metaalbewerker. Overigens verzetten de Vlissingse syndicalisten zich meer tegen de oorlog dan hun Middelburgse kameraden. De staat van beleg liet weinig toe in Vlissingen, maar daarbinnen probeerden ze te doen wat mogelijk was. In het algemeen werden de omstandigheden echter moeilijker voor de syndicalistische beweging. De integratie van de stad in het landelijk verband en de centralisatie in Nederland op allerlei terrein, gingen tegen hun streven in. De maatschappij die zij wilden verwezenlijken kwam steeds verder van hen af te staan.

De staat was allang niet meer het instrument in handen van de hogere standen dat hij in de negentiende eeuw geweest was. De kloof tussen deze standen en de arbeidersklasse was kleiner geworden. De hogere standen kregen meer begrip voor de noden van de arbeiders, maar tijdens de oorlog kon particuliere liefdadigheid niet meer in die noden voorzien. Het takenpakket van de staat werd uitgebreid. De staat ging een veel groter rol spelen in de maatschappij en in het privéleven van de arbeiders dan men ooit gedacht had. Door belastingheffing en leningen kon de staat dat takenpakket te financieren. De verzorgingsstaat vormde zo een brug over de kloof tussen de standen, waartoe de hogere standen op eigen kracht niet in staat waren geweest. Onderkennen de syndicalisten de veranderende inhoud van de staat?

Centralisatie verwijderde hun federalistische doel, de veranderende rol van de staat maakte de politiek belangrijker voor de arbeidende klassen, de verzuiling tenslotte schermde delen van die arbeidende klassen van hen af. Tegen de organisatieactiviteiten van de confessionele vakbonden verzetten de syndicalisten zich niet. Ze werkten met hen samen en lijkten gedacht te hebben als A.J. Lanssen bij

de oprichting van de 'Patrimonium'-afdeling: beter iets dan niets. Verzuiling bestreden ze dan ook niet door zusterorganisaties te bekritisieren, zoals NVV-bonden deden, maar door in Vlissingen de verzuilers aan te klagen. 'De Dageraad' was hun strijdorganisatie tegen de verzuiling. De katholieken werden vooral bestreden. Zij brachten de scheidingsmuren aan tussen de arbeiders, waardoor niet alleen het ideaal van een zelfbewust en onafhankelijk opererende arbeidersklasse in het gevaar kwam, maar ook de weerbaarheid van die klasse. Dat de syndicalisten zich anders te weer stelden tegen de verzuiling dan de sociaal-democraten, komt doordat zij zich afzijdig hielden van de politiek.

O

In de e
in Vliss
een kle
plex va
terugga
syndica
ontwik
seerde
het syn
speeld.
lisme. I
komt a
Ook de
besprok

a. rez

Over d
aan bet
eindigd
berrevo
de het l
socialist
ning va
lood om
fout zit

Wij k
dighede
noodige
die zulle
heid, ge
Duitslan
een 'rev
kondige
craten d
Piet Pra
jaars is e
bare ver
niet, bro
den, kor
het kalm